

¿MÁS SE PERDIÓ EN CUBA?

DEL DESASTRE
DEL 98
A LA CRISI
FINISECULAR

APROXIMACIÓ HISTORIOGRÀFICA I ESTAT DE LA QÜESTIÓ SOBRE LA
CRISI DEL 98.

MARC SÁNCHEZ GÓMEZ

TREBALL DE FINAL DE GRAU
TUTOR: DAVID CAO COSTOYA
CURS ACADÈMIC 2018-2019
GRAU D'HISTÒRIA
UNIVERSITAT DE BARCELONA

Resum: La derrota espanyola de 1898 davant els insurrectes de Cuba i Filipines i de les tropes dels EE.UU es va convertir ràpidament en el «Desastre del '98». Els escriptors contemporanis varen inserir l'Espanya finisecular en un marc dramàtic i excepcional dins del continent europeu i escrigueren sobre les causes i les solucions a aquella conjuntura. Emperò, en el transcurs dels cent anys que separen la crisi finisecular de la celebració del centenari l'any 1998 es produí una revisió, un autèntic repensar, en la conceptualització d'aquella data. Per tant, i per copsar aquest canvi i evolució en la seva concepció, el present treball romandrà dividit en tres etapes: una primerenca, paral·lela i contemporània al '98; una segona, durant la celebració dels cinquanta anys de la derrota, ja sota el règim franquista; i, finalment, durant el centenari l'any 1998. Amb l'anàlisi d'aquesta llarga centúria, i resseguint la terminologia del «Desastre», es pretén no només construir uns succints però precisos estats de la qüestió, sinó també i paral·lelament copsar com les interpretacions més recents, en bona mesura, porten a rellegir el '98 en una clau diferenciada que incitarà a qüestionar-se, ¿Más se perdió en Cuba?

Paraules clau: Espanya; «Desastre»; 1898; Restauració; Regeneracionisme; *Fin-de-siècle*; Nació espanyola.

Abstract: The Spanish defeat in 1898 in front of the U.S. army quickly became in the «Disaster of 98». Contemporary writers turned the late century Spain into a dramatic and exceptional frame within the European continent, and they wrote about the causes and solutions to that guess. But in the course of the hundred years that separates the end of the century crisis and the Centennial celebration, in 1998 a revision of the events was called, a true revision in the conceptualization of that date. Thus, and to capture that change and the evolution of its conception, this current work will be divided into three stages: the first one parallel and contemporary to the '98; a second one in the celebration of the fifty years of the defeat under Franco's regime; and finally during the 1998 centenary. With the revision of this long century, and following the terminology of the «Disaster», we pretend not only build a succinct but also and at the same time, catch how the most recent rendering, to a large extent, leads to re-read the whole '98 in a different key that brings us to wonder, «more was lost in Cuba?».

Key words: Spain; «Disaster»; 1898; Restoration; Regenerationism; *Fin-de-siècle*; Spanish nation.

ÍNDIX

1. INTRODUCCIÓ.....4

Una aproximació centenària..... 4

2. EL «DESASTRE DEL '98» A ULLS CONTEMPORANIS.....7

2.1. 1898: la literatura i el regeneracionisme. 7

2.2. Un dels primers títols sobre el «desastre»: *Del Desastre nacional y sus causas* (1899), de Damián Isern..... 9

2.3. Una de les obres més conegudes posterior al '98: *El problema nacional. Hechos, causas y remedios* (1899), de Ricardo Macías Picavea..... 10

2.4. La crítica absoluta al sistema de la Restauració i l'adveniment del «cirujano de Hierro» a Oligarquía y caciquismo como la forma actual de gobierno en España: urgencia y modo de cambiarla (1901-1902) de Joaquín Costa. 12

2.5. La catàstrofe del «desastre» a *El Año de la derrota, 1898: de las memorias de un gacetillero* (1930), de José Francos Rodríguez. 14

2.6. La crítica a les crítiques: *¿Todavía el 98!* (1930), article de Manuel Azaña. 16

2.7. 1898 i els ulls contemporanis: regeneració; recapitulació..... 18

3. A CINQUANTA ANYS DEL “DESASTRE”: EL 98’ SOTA EL FRANQUISME.....19

3.1. La revista *Arbor*, 1948. La societat, la política i la «*generación del 98*» davant el «Desastre»..... 19

3.2. El liberalisme i la maçoneria com a culpables del «Desastre». El «*glorioso alzamiento*» de 1936 com a resposta. 21

3.3. Obres posteriors a aquestes dues primeres dècades. Nous horitzons historiogràfics. 23

3.4. El «Desastre» al cinquantenari (i) sota el règim franquista: de l'atac al liberalisme a les noves interpretacions. El salt cap a la disciplina històrica. 26

4. EL CENTENARI I LES NOVES (RE)INTERPRETACIONS: DEL «DESASTRE» A LA CRISI FINISECULAR.....27

4.1. «Desastre» polític? La Restauració; la (re)interpretació. 28

4.2. L'economia i el «Desastre».....	31
4.3. La intel·lectualitat <i>finisecular</i> : crítiques, crisi de consciències i un pensament en l'onada europea.	34
4.4. La reacció popular davant el «Desastre» i l'immutable interpretació sobre la marina espanyola de la derrota.	38
4.5. Breu repàs per tres línies historiogràfiques amb menor atenció.....	41
4.6. Repensar i (re)interpretar: la <i>desdramatizació</i> del «Desastre».	42
5. CONCLUSIONES	44
Cent vint i un any després	44
6. ANNEX.....	48
Figura 1.....	48
Figura 2.....	49
Figura 3.....	50
Figura 4.....	52
Figura 5.....	53
Figura 6.....	53
Figura 7.....	54
Figura 8.....	54
Figura 9.....	55
Figura 10.....	56
Figura 11.....	57
Figura 12.....	58
7. BIBLIOGRAFIA	59

1

INTRODUCCIÓ

Una aproximació centenària

L'any 1898 ha tingut en la historiografia espanyola, com digué el prestigiós historiador Sebastian Balfour, una importància semblant a altres grans dates com, per exemple, 1492¹. La causa principal d'aquesta conjuntura fou la intervenció dels EE.UU, entre els mesos de maig i agost, en les guerres colonials de Cuba i Filipines i que va suposar tant el seu punt i final com l'enfonsament definitiu de l'imperi espanyol d'ultramar². Aquesta derrota i la pèrdua de les possessions colonials fou la llavor, com es podrà copsar al llarg del present treball, que originaria un lèxic que arriba fins a l'actualitat: es fa referència a la terminologia del «Desastre de 1898». Aquest és, ja s'anuncia, l'objecte d'estudi principal i cabdal del Treball de Final de Grau que el lector té en les seves mans. És, doncs, a partir d'aquest que s'establirà un objectiu bicèfal: per una banda, es pretén realitzar un breu i succint estat de la qüestió sobre aquell fet tot reflectint les principals obres i articles acadèmics que l'han tractat per, en suma, oferir un marc referencial i general sobre les seves interpretacions; i, per altra banda, s'ha vist l'oportunitat de reconstruir i mostrar un procés de canvi en la interpretació del «Desastre» des de la mateixa fundació de la terminologia, a finals del s. XIX, fins a l'actualitat a partir, per exemple, de les noves interpretacions sorgides amb la commemoració del centenari l'any 1998³. Aquesta doncs és la hipòtesi principal i cabdal que es desenvoluparà en les pàgines següents i que es reafirmarà, o qüestionarà, en les conclusions finals.

Així les coses cal advertir quina serà la metodologia per poder complir amb l'ulterior objectiu. En aquest sentit, i respecte a la bibliografia, s'ha requerit una síntesi màxima tot mostrant la producció historiogràfica – i també la realitzada pels primers analistes, majoritàriament no historiadors – pròpiament de referència. Aquesta decisió resulta de la impossibilitat absoluta, donades la capacitat i possibilitat temporals i espacials, de mostrar i reflectir una mostra completa de l'extensa bibliografia tant sobre el mateix 1898 com de la

¹ BALFOUR, Sebastian. *El fin del imperio español (1898-1923)*. Barcelona: Crítica, cop., 1997, p. 9.

² PAN-MONTOJO, Juan (coord.). *Más se perdió en Cuba. España, 1898 y la crisis de fin de siglo*. Madrid: Alianza, cop., 1998, p. 9. Per al propòsit i objectiu d'aquest treball no s'exposarà completa i totalment la coneguda – i definitiva – com Guerra de Cuba (1895-1898), així com tampoc el conflicte Hispano-Cubano-Nord-Americà (1898) – també, i sobretot, per l'extensió que suposaria – sinó que es realitzaran mencions a alguns elements particulars que seran explicats en el seu context corresponent. Per això, pel lector interessat pròpiament en el conflicte bèl·lic, pot veure el magnífic treball de ELORZA, Antonio & HERNÁNDEZ, Elena. *La Guerra de Cuba, 1895-1898: historia política de una derrota colonial*. Madrid: Alianza, 1998; també per una relectura més actual amb una perspectiva més ampla, que serà mencionada posteriorment al treball, veure STUCKI, Andreas. *Las guerras de Cuba: violencia y campos de concentración (1868-1898)*. Madrid: La Esfera de los Libros, 2017. Tanmateix, per una síntesi sobre el conflicte Hispano-cubano-nord-americà, veure la succinta però precisa obra de CALVO, José. *El Desastre del 98*. Barcelona: Plaza & Janés, 1997; o també pot veure el lector la publicació de CANALES, Carlos & DEL REY, Miguel. *Breve historia de la Guerra del 98*. Madrid: Ediciones Nowtilus, 2010.

³ HERNÁNDEZ, Elena. “En torno a un centenario y su historiografía: la Restauración, la política colonial española y el desastre del 98”. A: RUIZ, Miguel Ángel (coord.) & FRÍAS, Carmen (coord.). *Nuevas tendencias historiográficas e historia local en España: actas del II Congreso de Historia Local de Aragón*. Huesca: Instituto de Estudios Altoaragoneses, 2001, p. 516.

conjuntura que li és pròpia⁴. En aquesta direcció i per la mateixa raó és adient mencionar que no s'inclourà – tot i que hi haurà algunes mencions i citacions – la bibliografia cubana o nord-americana en referència als seus respectius «'98»⁵. Així doncs, quan es fa menció a les obres «de referència» es fa al·lusió, valgui la redundància, a aquells treballs més referenciats en altres publicacions així com als autors els quals, després de copsar la seva línia d'investigació historiogràfica principal, s'han erigit com els que més han treballat les respectives temàtiques⁶. Tanmateix, i continuant amb la bibliografia, es vol palesar i manifestar la voluntat de reflectir el màxim possible la riquesa i varietat de fonts existents sobre aquesta conjuntura. S'ha advertit ulteriorment de la magnitud del fons historiogràfic – i, com es copsarà, també el *no* historiogràfic – que, d'una manera o altre, ha analitzat i interpretat aquell procés *finisecular*. Emperò, vol ressaltar-se que també s'ha pretès mostrar, en la mesura de les possibilitats, la riquesa cronològica i tipològica de les fonts: és a dir, el treball també vol ser un reflex de la transversalitat *temporal*, a partir de l'exposició d'obres tant de finals del s. XIX com de principis del s. XXI que tracten la problemàtica, i *formal*, amb l'ús d'obres completes, articles acadèmics, estadístiques, imatges, i fins i tot d'una font filmica, que romanen darrere l'estudi de la tan coneguda data de 1898.

Així les coses, dins d'aquesta presentació metodològica es procedirà a explicar, molt succintament, les parts en les quals està conformat l'escrit. En aquest sentit es ressaltarà l'existència de tres capítols principals on s'analitzen tres etapes cabdals en la interpretació d'aquella data: respecte al primer, *El «Desastre» a ulls contemporanis*, està reservat a l'etapa predominant del regeneracionisme i de la crítica (pràcticament) total al sistema polític establert. Sembla adient doncs copsar l'inici pròpiament de la terminologia del «Desastre» perquè establirà una de les problemàtiques principals que serà reinterpretada posteriorment: la d'una visió extremadament pessimista i crítica de l'Espanya contemporània, amb la imatge de l'Espanya com a fracàs, de l'Espanya com un país dramàtic, que, en definitiva, assentarà i expandirà fonamentalment la idea de l'excepcionalitat espanyola⁷. En aquest capítol, per poder

---

⁴ Mostra realment important i cabdal, certament pràctica per a la realització del present treball, de l'abundant bibliografia produïda sobre aquell marc històric és el títol que dedicà la coneguda revista *BIHES: Bibliografías de historia de España*, on poden trobar-se obres en un marc cronològic centenari, com és des de 1895 fins 1997. Per a observar la magnitud quantitativa de les publicacions, veure *BIHES: Bibliografías de historia de España*. Madrid: CSIC, Centro de Información y Documentación Científica. Núm. 8, 1998.

⁵ Això requeriria un treball dedicat exclusivament a aquesta historiografia. Així doncs, sobre la cubana en general, i de la segona meitat del s. XIX en particular, veure l'interessant article RODRÍGUEZ, Javier. "Algunas consideraciones sobre historiografía cubana". A: *Secuencia. Revista de historia y ciencias sociales*. Mèxic: Instituto de Investigaciones Dr. José María Luis Mora. Núm. 2, 1985, pp. 55-73. També pot veure's ALMODÓVAR, Carmen. "El impacto del 98: presencia en la historiografía cubana". A: MORALES, Francisco (coord.). *XIII Coloquio de Historia Canario-Americana. VIII Congreso internacional de Historia de América*. Las Palmas de Gran Canaria: Cabildo de Gran Canaria, 1998, pp. 471-477.

⁶ Per exemplificar aquesta afirmació és menester mencionar als autors posteriorment exposats com el (famos) polític i jurista Joaquín Costa (1846-1911), de finals del s. XIX principis del XX, o el prestigiós historiador José Álvarez Junco encara present actualment i autor de la magnífica i impressionant publicació ÁLVAREZ, José. *Mater Dolorosa: la idea de España en el siglo XIX*. Madrid: Taurus, cop., 2001.

⁷ FUSI, Juan Pablo & PALAFOX, Jordi. *España: 1808-1996. El desafío de la modernidad*. Madrid: Espasa Calpe, 1997, p. 11.

copsar l'afirmació ulterior, es mencionaran succintament una petita part dels autors principals que contribuïren a generar aquella imatge, a partir de les seves interpretacions i valoracions sobre el '98, així com a alguns escriptors que proposaren solucions davant aquella «crítica» situació del país com el famós Joaquín Costa, el qual com digué José Ortega Esteban, «*Fue el regeneracionista más importante, ampliando los horizontes del regeneracionismo típico de Mallada, Isern o Macías Picavea*»⁸. Respecte al segon dels capítols, *A cinquanta anys del «Desastre»: el '98 sota el franquisme*, és menester resumir que pretén mostrar el canvi en la interpretació del '98 a partir, sobretot, de la celebració del seu cinquantenari l'any 1948. Durant aquesta cronologia es podrà copsar com el terme i la concepció del «Desastre» serà semblant però tindrà, inequívocament, connotacions diferents de les compreses pels regeneracionistes i literats anteriors. En aquest sentit aquestes connotacions tindran un objectiu clar: el liberalisme anterior i la regeneració de la raça. Finalment, el tercer i últim capítol previ a les conclusions, *El centenari i les noves interpretacions sobre el '98: del «Desastre» a la crisi finisecular*, és el més extens i divers fruit de l'extensíssima reinterpretació i del profund *repensar* que va produir-se amb, i al voltant de, la celebració del centenari de la pèrdua de les colònies⁹. En aquesta gran activitat historiogràfica varen participar autors prestigiosos tot introduint nous elements, nous objectes d'estudi, que serviren per a comprendre i entendre novament la famosa data de 1898 i donà un gir, o com a mínim una nova direcció, a la terminologia del «Desastre».

En definitiva, 1898 és una data que sense dubte, com s'ha especificat anteriorment, ha marcat la història i la historiografia espanyola des del seu mateix inici. En aquest sentit, correspon citar a la prolífica historiadora Elena Hernández Sandoica quan esmentà, en suma, que

*No es de extrañar tampoco que, en muy breve plazo, aquel período (el fin de siglo) y aquellas circunstancias (la pérdida del poder colonial) se convirtieran tanto en una categoría moral como en un 'topos historiográfico', ambos vigentes en gran medida hasta no hace mucho. Un topos o un lugar común en el que, acaso por su valor simbólico de larga duración, deshacer maleficios y desvanecer viejas creencias no es, desde luego, tarea fácil ni empresa baladí*¹⁰.

Al present Treball de Final de Grau no s'intentarà realitzar el magne treball de desfer i esborrar antigues creences, sinó que, humilment a partir d'una aproximació centenària, es voldran posar de manifest, analitzar, copsar com han variat i, finalment, com s'han qüestionat i repensat a la llum de la nova i més recent historiografia. Així doncs, *¿más se perdió en Cuba?*.

⁸ ORTEGA, José. "Educación nacional, internacional y «regional» en Joaquín Costa". A: *Historia de la educación: Revista interuniversitaria*. Salamanca: Universidad de Salamanca. Núm. 1, 1982, p. 74.

⁹ HERNÁNDEZ, Elena. "En torno a un centenario y su historiografía...". p. 515.

¹⁰ *Ibid.* p. 532.

2

EL «DESASTRE DEL '98» A ULLS CONTEMPORANIS

2.1. 1898: la literatura i el regeneracionisme.

El «desastre» de 1898 va impactar directament i brutalment en la consciència nacional espanyola i, pot afegir-se, modelà la seva cultura¹¹. Serà al voltant d'aquesta conjuntura que s'incrementà el nombre de prolífics autors que escriviren en lletres d'impremta les seves idees i interpretacions sobre quins foren els «mals» de la pàtria i quins eren els remeis a aplicar¹². En aquesta direcció cal incidir en la idea que es tractà d'una literatura – sobretot els autors de la qual foren coneguts com la «*generación del 98*» – centrada (majoritàriament) tant en la protesta contra el sistema establert com en una marcada reivindicació d'una imperiosa «regeneració» política i cultural d'Espanya¹³. Seguint aquesta afirmació és menester definir què fou el famós «regeneracionisme»: segons Pedro Laín i Carlos Seco fou un moviment moral, ideològic i polític, pel qual el 98 fou una espècie de revulsiu capaç d'incitar unes reflexions i uns propòsits constructius per a la recuperació del país¹⁴. I, segons Amando de Miguel i Roberto-Luciano Barbeito, el regeneracionisme «*no es una escuela, ni una doctrina, mucho menos un partido. Se trata más bien de una mentalidad, esto es, una difusa manera de ver el mundo [...] Su rasgo fundamental es el pesimismo, en su más amplio sentido, con sus diversas manifestaciones*»¹⁵. Exposades doncs succintament les ulteriors interpretacions sobre el moviment regeneracionista cal advertir que, en aquest sentit, els autors que el conformaren serien molts i d'una copiosa diversitat¹⁶. Ara bé, segons Eloy Fernández, «*Los grandes voceros de la regeneración de España son Ganivet [...], Macías Picavea [i] Damián Isern [...] Pero entre todos destacan Joaquín Costa, que ocupa un indudable liderazgo moral sobre el movimiento, y Lucas Mallada*»¹⁷. Per tant, i abans d'introduir la succinta anàlisi de les obres principals d'alguns dels cabdals i mencionats autors regeneracionistes, és menester esmentar els literats de la «*generación del 98*» tot exposant l'origen del terme: aquesta etiqueta fou estampada primerament per Azorín l'any 1913. Dins d'ella romania un grup de joves tertulians, crítics i

¹¹ NAVARRA, Andreu. *El Regeneracionismo: la continuidad reformista*. Madrid: Cátedra, 2015, p. 186.

¹² GIL, Carlos. "Miradas sobre el «Desastre». Aproximación a cien años de historia del noventa y ocho". A: *Broca. Cuadernos de Investigación Histórica*. La Rioja: Universidad de La Rioja. Núm. 21, 1998, p. 396.

¹³ INMAN, Edward. "El concepto de la "Generación de 1898" y la historiografía literaria". A: VILANOVA, Antonio (coord.). *Actas del X Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas*. Barcelona: Promociones y Publicaciones Universitarias. Vol. 2, 1992, p. 1761.

¹⁴ LAÍN, Pedro & SECO, Carlos. *Espanya en 1898: las claves del desastre*. Barcelona: Galaxia Gutenberg, 1998, p. 240. No s'exposarà en aquest moment les diferents interpretacions tant sobre la «*generación del 98*» com del regeneracionisme, així com tampoc la qüestió sobre l'existència, o no, de la primera. Al tercer capítol del present treball s'aprofundirà en aquesta temàtica.

¹⁵ DE MIGUEL, Amando & LUCIANO, Roberto. *El Final de un siglo de pesimismo, 1898-1998: el estado de ánimo de los españoles*. Barcelona: Planeta, 1998, p. 23.

¹⁶ Per a una llista de les principals i nombroses publicacions sorgides als anys posteriors veure Cf. Annex, figura 1.

¹⁷ FERNÁNDEZ, Eloy. *Lucas Mallada y Joaquín Costa*. Zaragoza: Caja de Ahorros de la Inmaculada de Aragón, 1999, p. 8.

periodistes, que començaven a moure les aigües literàries a finals de segle¹⁸. D'entre els més importants – i coneguts – d'aquella conjuntura poden citar-se, com a exemple, a Azorín, Pío Baroja, Maetzu, Valle-Inclán, Unamuno o el polèmic Echegaray¹⁹.

Per tant, i un cop realitzada aquesta petita exposició introductòria a la vessant literària i regeneracionista ampliades i expandides amb el «Desastre» de 1898, és menester copsar algunes interpretacions sobre aquella «catàstrofe» sorgides a la llum d'aquesta, i també explicar dues publicacions realitzades tres dècades després. Abans, emperò, és adient – es creu – resumir aquest primer comentari i anar introduint la succinta anàlisi tot esmentant una obra que podria representar, en bona mesura, els dos moviments «del '98» i la dinàmica seguida, sobretot, pel regeneracionisme: es fa referència a *Las desdichas de la patria* de Vital Fité²⁰. En aquesta es pot copsar la lamentació, primer, i l'exposició del culpable, després. Per una banda, l'autor exclamarà que

Tal es el grito general que repercute por todas partes. ¡¡Pobre Patria mía!! Retumba [...] en América y en el extremo Oriente. ¡¡Pobre Patria mía!! Exclaman la mayoría de los buenos españoles [...] ¡¡Pobre Patria nuestra!! Decimos todos al no ver en ningún partido político que se destaque un hombre [...] capaz de imponernos por la fuerza nuestra regeneración social²¹.

Per altra banda, assenyalarà els culpables del «desastre» indicant, primerament, que «*levanto mi frente con orgullo y desprecio á esos miserables que con criminal abandono nos han conducido al infortunio*»²² i, posteriorment i de forma clara, acusar que

No hay defensa legal posible para esos hombres que tanto daño han hecho á la Patria: ésta debe maldecirles y decretar su perpetuo destierro, debe borrar sus nombres hasta en los pueblos en que nacieron; es lo menos que puede hacer con los que con egoísmo servil [...] han desmembrado á la Nación regalando al extranjero ricas y fértiles provincias²³.

Aquest és, en suma i en definitiva, l'esquema que seguirà en les tres primeres obres exposades a continuació.

---

¹⁸ GARCÍA, Miguel Ángel. “Cómo enseñar los clásicos. Fundamentos (azorinianos) para la docencia de la literatura española”. A: *Monteagudo: Revista de literatura española, hispanoamericana y teoría de la literatura*. Murcia: Universidad de Murcia. Núm. 20, 2015, p. 141; DE MIGUEL, Amando & LUCIANO, Roberto. *El Final de un siglo de pesimismo, 1898-1998*. p. 16.

¹⁹ MOLERO, Clara María. “El Desastre del 98 en la literatura”. A: MARÍA, Sara (ed.). *El español, puente de comunicación. Actas del XXXIX Congreso Internacional de la Asociación Europea de Profesores de Español*. Madrid: Asociación Europea de Profesores de Español, 2004, p. 218; DE MIGUEL, Amando & LUCIANO, Roberto. *El Final de un siglo de pesimismo, 1898-1998*. p. 16.

²⁰ FITÉ, Vital. *Las Desdichas de la patria*. Madrid: Imprenta de Enrique Rojas, 1899.

²¹ *Ibid.* p. 285.

²² *Ibid.* p. 8.

²³ *Ibid.* p. 252.

2.2. Un dels primers títols sobre el «desastre»: *Del Desastre nacional y sus causas* (1899), de Damián Isern²⁴.

Acabada la «catàstrofe» del '98 Damián Isern fou, com s'ha explicat anteriorment, un dels primers autors que escriví sobre la problemàtica immediata²⁵. Així doncs, aquest acadèmic d'origen balear va escriure el que seria, segurament, el seu llibre més important: *El Desastre nacional y sus causas*²⁶. Certament, cal advertir, és una obra impressionant que fou «*Escrita para señalar con el dedo las causas del desastre sufrido*»²⁷. Així les coses, i en primer lloc, l'autor insular va exposar que «*el desastre ha abierto un abismo á nuestros pies*»²⁸. Tanmateix, si bé no realitzarà manifestacions magnes i clarividents sobre la seva concepció de la «catàstrofe» deixarà algunes petites mostres al llarg del seu treball. En aquest sentit Damián Isern escriurà «*nuestra infortunada Patria*», «*el desastre supremo y definitivo, que es la muerte de la patria*», i també que «*lo que se ha visto por todos en la catástrofe nacional, y permiten vislumbrar lo que sucederá, si por ventura depara Dios nuevos días de desolación á esta patria infortunada*»²⁹. Per tant, i com s'ha copsat, Damián Isern reflectirà un pessimisme, més implícit que explícit, present al llarg de tota l'obra.

Ara bé, respecte a la responsabilitat de la crítica situació nacional l'autor regeneracionista sí que assenyalarà clara i enèrgicament als culpables:

*¡Cuántas vergüenzas hubieran evitado á la Nación los hombres que la han gobernado en los últimos cincuenta años, si hubiesen sacrificado los intereses mezquinos al interés supremo, y hubiesen gastado, en elevar el nivel moral de sus conciudadanos, en preparar la guerra, [...] el caudal inmenso que ha quedado en poder de los privilegiados, y sólo ha servido para desatar más y más los egoísmos y preparar así la inmensa catástrofe cuyas huellas han de permanecer por muchos lustros!*³⁰.

Emperò, a més d'aquesta acusació directa també apuntarà que «*después de medio siglo de proclamar el reinado de la libertad [...] no se ha hecho otra cosa que sustituir un absolutismo por otro, el absolutismo del Monarca por el de los jefes de los partidos que turnan en el poder*»³¹. Per tant, per Damián Isern una de les grans responsabilitats del «Desastre» quedava clara: els successius governs anteriors i paral·lels al '98. Aquest element serà, com s'ha mostrat i es mostrarà, reiterat constantment en les crítiques dels regeneracionistes, en general, i les produïdes a la llum del '98 en particular. Ara bé, en bona part *Del Desastre Nacional y sus*

²⁴ ISERN, Damián. *Del desastre nacional y sus causas*. Madrid: Imprenta de la viuda de M. Minuesa de los Ríos, 1899.

²⁵ Veure, novament, Cf. Annex, figura 1.

²⁶ RAMÍREZ, Pablo. "Pedro Gómez de la Serna y Damián Isern. Dos baleares en la Real Academia de Ciencias Morales y Políticas". A: *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*. Palma: Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics. Núm. 24, 2014, p. 138.

²⁷ ISERN, Damián. *Del desastre nacional y sus causas*. p. 3.

²⁸ *Ibid.* p. 151.

²⁹ *Ibid.* p. 410; p. 141; p. 90.

³⁰ *Ibid.* p. 241.

³¹ *Ibid.* p. 148.

causas s'emfatitzarà el «Desastre» en clau militar. Per exemple exposarà que pràcticament no es pogué parlar de batalla: «*el desastre de la lucha, si se la puede llamar así, con los Estados Unidos de la América del Norte*»³². Així doncs, i per conjuntar definitivament els dos elements de crítica, Damián Isern es preguntà:

«¿Cuántos buques de combate hubieran podido construirse con lo que el Estado ha perdido por incapacidad de unos, por indolencia de otros, por males artes de algunos que administraron bien propio más que en provecho de la nación? [...] ¿quiénes sino ellos son los responsables de la catástrofe producida por la incapacidad, por el abandono, por la codicia del bien ajeno?»³³.

En bona mesura aquesta primerenca obra inicial no només permet entendre – encara que de forma succinta – el sentiment sorgit arran de la derrota del '98, sinó també observar un dels objectius que esdevindria reiteradament blanc de les crítiques: els governs i el sistema de la Restauració.

2.3. Una de les obres més conegudes posterior al '98: *El problema nacional. Hechos, causas y remedios* (1899), de Ricardo Macías Picavea³⁴.

Com ja s'ha exposat l'impacte del «Desastre» de 1898 es notà immediatament en la literatura regeneracionista. L'any següent de la derrota es publicaren pràcticament en paral·lel dues obres certament cabdals: l'obra de Damián Isern, ja comentada, i *El Problema Nacional*, de Ricardo Macías Picavea. Centrant ara l'atenció en aquest últim autor i la seva respectiva obra resulta imperiós mencionar, en primer lloc i com digué José Luis Abellán, que fou «*uno de los más insignes representantes del regeneracionismo español*»³⁵. I com afirma Fermín Solana en la introducció, el treball aquí analitzat «*es uno de los textos capitales de la literatura regeneracionista española [...] por la originalidad del pensamiento, la exposición vibrante y el repertorio de soluciones que recoge*»³⁶. Ara bé, donat l'objectiu del present escrit l'anàlisi i l'exposició que esdevenen a continuació no es realitzaran sobre les solucions, o «*remedios*», que proposà. De la mateixa manera tampoc es produirà l'anàlisi de totes les causes i conseqüències escrites per l'autor, per motius evidents d'extensió. Emperò, sí que es pretén mostrar una ínfima part de l'argumentació com serà la crítica al sistema de la Restauració en general, i al sistema caciquista en particular. En aquest sentit, doncs, és menester iniciar l'exposició tot reflectint que Macías Picavea definir «*donde hay caciquismo no hay gobierno*

---

³² *Ibid.* p. 200.

³³ *Ibid.* p. 139.

³⁴ MACÍAS, Ricardo. *El Problema nacional: hechos, causas y remedios*. Introducció i notes: Fermín Solana. Madrid: Seminarios y Ediciones, cop., 1972.

³⁵ SERRANO, Laura. "El reformismo social republicano en el pensamiento de Ricardo Macías Picavea". A: *Investigaciones históricas: Época Moderna y Contemporánea*. Valladolid: Universidad de Valladolid. Núm. 19, 1999, p. 180.

³⁶ MACÍAS, Ricardo. *El Problema nacional...* p. 23.

en el sentido civil y técnico de la palabra, sino sombra y simulacro de gobierno»³⁷. Per tant, i en la mateixa línia que posteriorment seguirà Joaquín Costa, la visió del sistema de la Restauració està molt marcada pel fal·laç miratge democràtic que suposarà³⁸. En aquesta direcció cal entendre a l'autor finisecular quan afirma que «el primer paso de este funcionamiento son las elecciones, que aparecen aquí como una institución de los Estados de Derecho modernos; aunque en el fondo sea un artificio más del caciquismo»³⁹. Així doncs Macías Picavea resumeix la conjuntura i la situació política que viu el país tot denunciant – de forma ferotge – el corrupte sistema institucional. Només així es pot comprendre la síntesi amb la qual conclou que

*Con semejante vasto mecanismo, complejo y fuerte, Estado, Iglesia, Ejército, Sociedad, la Nación íntegra, quedan totalmente copados y absorbidos bajo el poder de la más horrible oligarquía y fiero caudillaje, soberanos no, dueños y explotadores de España. He aquí los caracteres de esa dominación absoluta, total, discrecional, antijurídica y bárbara*⁴⁰.

Així, l'exposició de la crítica al sistema oligàrquic i caciquista, i de retruc de la Restauració, del *Problema Nacional* esdevé un element cabdal d'entre tots els que analitzarà l'autor donat que serà, per aquest, un dels culpables principals de la derrota davant dels EE.UU. També és adient ressaltar aquest fet fruit de la importància que donarà el mateix Macías Picavea, el qual reconeixerà que «uno de los factores que más han agudizado la enfermedad nacional ha sido, sin duda, la guerra recién padecida con los Estados Unidos [...] [que] era profundamente antinacional»⁴¹. En aquesta direcció l'autor reconeix que la guerra de 1898 va suposar «una derrota vergonzosa» i assenyalarà unes causes que són clarividents per copsar la seva visió sobre l'Espanya contemporània: «Un país en ruinas, desorganizado, con una vida pública repleta de hondas mentiras y ficciones, no puede por menos de ofrecernos con claridad las razones de la derrota vergonzosa»⁴².

Així les coses, i per concloure amb aquesta breu i succinta visió exposada a *El Problema Nacional*, cal esmentar que l'anàlisi realitzada per Macías Picavea és certament colpidor. L'obra, que sorgí directament arran del «Desastre» de 1898, esdevingué una autèntica radiografia crítica de l'Espanya de la Restauració. En definitiva, l'autor regeneracionista també aportà, implícitament, el sentiment i el pessimisme propi de la seva conjuntura, com es manifestarà quan afirmà que «A la desolación y decadencia, que hemos pintado, del país,

---

³⁷ *Ibid.* p. 104.

³⁸ Per copsar el gir que proposa Macías Picavea amb el mencionat miratge, veure Cf. Annex, figura 2.

³⁹ *Ibid.* p. 110.

⁴⁰ *Ibid.* p. 112.

⁴¹ *Ibid.* p. 113.

⁴² *Ibid.* p. 115.

corresponden de modo más elocuente y triste, la decadencia y desolación de la sociedad y de las gentes» concloent, en suma, que «España, toda ella, es una nación en ruinas»⁴³.

2.4. La crítica absoluta al sistema de la Restauració i l'adveniment del «cirujano de Hierro» a *Oligarquía y caciquismo como la forma actual de gobierno en España: urgencia y modo de cambiarla* (1901-1902) de Joaquín Costa⁴⁴.

Continuant amb la perspectiva calidoscòpica dels primerencs autors que tractaren aquell final de segle és imperiós fer menció a un dels intel·lectuals més importants de finals del XIX i principis del XX: es fa referència al polític i pensador Joaquín Costa. Aquest, i seguint l'afirmació de José María Serrano, és una figura essencial per entendre la complexitat de les últimes etapes del s. XIX espanyol⁴⁵. Altrament, d'entre totes les seves obres serà *Oligarquía y Caciquismo* la més important i, segons Gil Novales, «*acaso el más importante de los publicados en España al alborear el siglo XX*»⁴⁶. Així mateix, cal indicar que Joaquín Costa realitzarà una crítica radical i una anàlisi magistral del sistema polític establert de la Restauració⁴⁷. Apuntarà directament, com indica el títol, a l'oligarquia i al caciquisme que governarà el país com un dels elements – no l'únic – de les causes d'aquella conjuntura finisecular. En aquesta direcció, i abans de penetrar en la succinta exposició d'algunes idees de Costa, és necessari incidir que per l'autor hi hagué un canvi en la psicologia nacional des de 1898⁴⁸. A més, l'impacte del «Desastre» en Costa es mostrarà clarivident quan criticà negativament el camí que varen prendre les generacions anteriors a la seva, tot indicant que l'espanyola era una «*raza atrasada, imaginativa y presuntuosa, y, por lo mismo, perezosa e improvisadora, incapaz para todo lo que signifique evolución, para todo lo que suponga discurso, reflexión, labor silenciosa y perseverante*»⁴⁹. Així doncs, l'autor aragonès assenyalarà com un dels culpables principals del «Desastre» al règim «pseudo-parlamentari» establert, el qual per Costa «*ha estorbado, positivamente y de hecho, la reconstitución del país e inscrito en su hoja de servicios la pérdida de las colonias, la guerra con la República norteamericana, la ruina de la Hacienda, el eclipse de la bandera, la anulación de nuestro porvenir*»⁵⁰. És, doncs, per aquesta raó i en aquest sentit que l'autor de *Oligarquía y Caciquismo* analitzarà durament el sistema de la Restauració. De fet, ja des de

⁴³ *Ibid.* p. 63.

⁴⁴ COSTA, Joaquín. *Oligarquía y caciquismo como la forma actual de gobierno en España: urgencia y modo de cambiarla*. Introducció de Alberto Gil Novales. Zaragoza: Guara, 1982.

⁴⁵ SERRANO, José María. "Joaquín Costa en el universo intelectual de la Restauración". A: VICENTE, Guillermo (coord.). *El renacimiento ideal. La pedagogía en acción de Joaquín Costa*. Zaragoza: Institución «Fernando el Católico», 2014, p. 109. Tot i que, cal destacar, fins la dècada dels 80' del segle passat la figura de Costa s'havia oblidat tant per la historiografia general com per la política i cultural. En aquest sentit, veure l'antiga – però amb clarivident títol – obra de CHEYNE, George. *Joaquín Costa, el gran desconocido: esbozo biográfico*. Pròleg per Josep Fontana. Barcelona: Ariel, 1972.

⁴⁶ FERNÁNDEZ, Eloy. "Prometeo intelectual: facetas de una personalidad". A: PEIRÓ, Ignacio (ed.). *Joaquín Costa, el fabricante de ideas*. Zaragoza: Institución «Fernando el Católico», 2012, p. 46.

⁴⁷ FERNÁNDEZ, Eloy. *Lucas Mallada y Joaquín Costa*. p. 7.

⁴⁸ COSTA, Joaquín. *Oligarquía y caciquismo...* p. 82.

⁴⁹ *Ibid.* p. 108.

⁵⁰ *Ibid.* p. 111.

l'inici de l'obra anuncia que «*el pueblo no es más libre que antes*» i «*no es verdad que la soberanía reside en la nación*»⁵¹. Posteriorment continua assenyalant que el «*verdadero obstáculo tradicional, el trono del cacique, quedó incólume [de la revolució del 1868]*» i aprofundint que «*todo aquel estado de corrupción y de servidumbre [...] subsiste integro treinta y dos años después*»⁵². Altrament Costa indica que durant la segona meitat del s. XIX fou la «llibertat» l'única bandera d'Espanya i, a la vegada, varen oblidar-se altres sectors com la ciència, l'agricultura o, precisament, l'autonomia antillana i l'expansió colonial per Àfrica⁵³. Tanmateix, l'autor apunta en el centre de la seva crítica als «partits polítics», dels quals acaba afirmant que són agrupacions de faccions i bàndols de caràcter personal els quals només estaven interessats a obtenir el poder i que, de fet, no tenien ni programa polític⁵⁴. Finalment, respecte a aquesta (brutal) crítica al sistema de la Restauració, Costa acaba afirmant que la forma de govern no era un «*régimen parlamentario, viciado por corruptelas y abusos*», sinó tot el contrari, un «*régimen oligárquico, servido, que no moderado, por instituciones aparentemente parlamentarias*»⁵⁵. L'autor incidirà a més, i no és fútil, en la crítica al fet que el govern no estava controlat per les elits intel·lectuals, sinó tot el contrari. Resumeix que «*es el gobierno y dirección de los mejores por los peores [...] que mantiene lejos de la cabeza [...] la élite intelectual y moral del país*»⁵⁶. En definitiva, Joaquín Costa acaba resumint i afirmant que la forma de govern a Espanya era una oligarquia, encarnada en una minoria, que actuava només en pro del seu benefici tot sacrificant el bé i l'interès de la comunitat⁵⁷. Davant aquesta cabdal problemàtica l'autor proposà com a solució la famosa i coneguda «*política quirúrgica*». Més enllà del reiterat «*cirujano de hierro*», que tingué una importància posterior significativa⁵⁸, cal incidir sobretot en un dels objectius principals que pretén assolir l'autor amb aquella política: el de «*levantar una España nueva, que pueda figurar por derecho propio al lado de las demás naciones occidentales del continente europeo*»⁵⁹. Aquesta afirmació resulta, doncs, reveladora donat que estarà advertint, tan implícitament com explícitament, la percepció que Espanya era ja

---

⁵¹ *Ibid.* p. 46.

⁵² *Ibid.* p. 49.

⁵³ *Ibid.* p. 50.

⁵⁴ *Ibid.* pp. 52-53.

⁵⁵ *Ibid.* p. 54.

⁵⁶ *Ibid.* p. 66.

⁵⁷ *Ibid.* p. 78.

⁵⁸ Certament, la idea i el concepte del «*cirujano de hierro*» foren importants sobretot durant la dictadura de Primo de Rivera, el qual emprar, com a mínim terminològicament, la idea de Joaquín Costa. Per a més informació, veure els casos particulars de ALCUSÓN, Antonio. "Ecos del Cirujano de Hierro: la utilización política de Joaquín Costa por parte de la dictadura de Primo de Rivera en Aragón (1923-1930)". A: *Anales de la Fundación Joaquín Costa*. Huesca: Instituto de Estudios Altoaragoneses. Núm. 27, 2013, pp. 89-98; o també RODRÍGUEZ, José Iván. "El "Cirujano de Hierro" en Gran Canaria. Consideraciones políticas sobre la visita de Don Miguel Primo de Rivera en 1928". A: *XX Coloquio de Historia Canario Americana*. Las Palmas de Gran Canaria: Cabildo de Gran Canaria, 2012, pp. 1119-1130. De la mateixa manera, l'historiador Shlomo Ben-Ami li donà aquest títol a l'obra BEN-AMI, Shlomo. *El cirujano de Hierro. La dictadura de Primo de Rivera (1923-1930)*. Barcelona: RBA, 2012.

⁵⁹ COSTA, Joaquín. *Oligarquía y caciquismo...* pp. 103-104.

en aquella conjuntura una potència de segon ordre, que és una altra de les crítiques que sorgiran constantment en els textos regeneracionistes contemporanis.

Per tant, cal ressaltar que l'obra de Joaquín Costa en general, i *Oligarquía y Caciquismo* en particular, estarà centrada en la crítica política tot lligant-la a altres anàlisis com el de l'agricultura i el de l'economia espanyola. Emperò, és en el text presentat en les línies anteriors on l'autor, en síntesis i com apunta José Ortega Esteban, exposarà que no es tractarà de reformar el sistema de la Restauració sinó de derrocar-lo a partir d'una *revolució des de dalt* sota la mà d'un «cirujano de hierro» honest i just, aristòcrata però no oligarca, que mirés per l'interès general en aquella conjuntura de «caos total»⁶⁰. Així doncs és, en suma, l'obra aquí evidenciada – com apunta Carlos Forcadell – el document més significatiu del regeneracionisme espanyol⁶¹.

2.5. La catàstrofe del «desastre» a *El Año de la derrota, 1898: de las memorias de un gacettillero* (1930), de José Francos Rodríguez⁶².

Continuant amb l'anàlisi d'algunes publicacions sorgides durant la primera etapa posterior a 1898, cal anunciar que la selecció de l'obra *El Año de la derrota* és conseqüència de la voluntat de reflectir no només alguns elements sobre la percepció de la derrota per part del seu autor, sinó també perquè, succintament, aquest evidenciarà algun matís respecte a l'immobilisme posterior a la derrota⁶³. Així les coses José Francos Rodríguez, metge i periodista de procedència republicana⁶⁴, advertirà en primer lloc que l'obra és un recull de notes corresponents a l'any 1898, que definirà com «*el [año] de la derrota, el del desastre*». Ara bé, seguidament l'autor afegirà que també fou l'any «*iniciador del cambio importante, el fecundo para España*»⁶⁵. En aquesta direcció José Francos es mostra certament optimista, ja que afirmarà que «*La guerra contra los Estados Unidos tuvo condición excepcional, y su ejemplo perdura en los anales de nuestra Patria [...] para retratar con absoluta fidelidad el temple generoso de nuestra raza*»⁶⁶. Cal incidir, emperò, que aquest optimisme desapareixerà amb l'exposició sobre el que va suposar el «Desastre», per una banda, i l'actitud de la majoria de la població espanyola, per l'altra. L'autor escriurà que «*Las guerras nos asolaban, las tristezas*

⁶⁰ ORTEGA, José. “Educación nacional, internacional...”. p. 72; De la mateixa manera, cal destacar que Glicerio Sanchez indica que aquella «*revolución desde arriba*» feia referència a una «*revolución*» de marcat caràcter polític que suposava, simplement, un canvi en el grup que exercia el poder i en l'aplicació de determinades reformes. Altrament, és menester mencionar que aquests canvis que proposà Joaquín Costa eren molt més variats dels aquí exposats. Per a més informació, veure SANCHEZ, Glicerio. “El regeneracionismo de los republicanos federales”. A: *Anales de Historia Contemporánea*. Alacant: Universitat d'Alacant. Núm. 5, 1986, pp. 263-269.

⁶¹ FORCADELL, Carlos. “La escritura y la política”. A: PEIRÓ, Ignacio (ed.). *Joaquín Costa, el fabricante de ideas*. Zaragoza: Institución «Fernando el Católico», 2012, p. 95.

⁶² FRANCOS, José. *El Año de la derrota, 1898: [de las memorias de un gacettillero]*. Madrid: Compañía Ibero-Americana de Publicaciones, cop., 1930.

⁶³ Com també, s'avança, assenyalarà Manuel Azaña a l'article analitzat posteriorment.

⁶⁴ ALONSO, Cecilio. “Noticia de «Plana del Lunes», suplemento literario de *El Globo* (1897-1898)”. A: *Anales de Literatura Española*. Alicante: Universidad de Alicante. Núm. 26, 2014, p. 43.

⁶⁵ FRANCOS, José. *El Año de la derrota, 1898*. p. 7.

⁶⁶ *Ibid.* p. 10.

continuas nos consumían, cada desastre realizado parecía mensajero cierto de otro dispuesto por el infortunio; no teníamos ningún momento feliz»⁶⁷. Tanmateix, insistirà en aquesta visió catastrofista i derrotista esmentant que «la atmósfera de nuestro país era fatídica, desconsoladora; Europa nos miraba con lástima»⁶⁸. També, i com s'ha mencionat, José Francos incidirà en l'actitud de la població davant aquella dramàtica conjuntura. El retrat que realitzarà és majoritàriament d'un desinterès i indiferència totals: una nació espanyola que davant, i durant, el «Desastre» continuà visitant els espectacles de la tauromàquia – a les conegudes «*corridos patrióticos*»⁶⁹; continuà assistint a les festes populars; continuà anant al teatre a gaudir de les flamants obres de l'anomenat «*género chico*»⁷⁰. Aquesta disposició de la societat és resumida doncs per l'autor quan exposa que «*La situación del pueblo español [era] indiferente, descreído, dudoso, enamorado del quietismo*»⁷¹, i també que «*hubo, al fin, fiestas taurinas alegres, como si las muchedumbres hispanas estuviesen gozosas y llenas de ilusión*»⁷².

A més, de la lectura de *El Año de la derrota* pot copsar-se un element més: res canvià després de la derrota. En aquesta línia, i lligant-lo amb la «indiferència» exposada en les línies anteriors, és significativa la conjunció entre els literats que escriviren a partir, i al voltant, de la data finisecular i la manca de canvis i reaccions que varen donar-se. Aquesta afirmació permet comprendre la interpretació de José Francos quan esmenta que «*la sacudida profunda, la vaticinada por algunos, no asomó parte alguna y la esperaron en vano los crédulos de la época, si los había*»⁷³. Per tant, per a l'autor només hi haurà una única mostra de reacció davant aquella conjuntura: «*sólo el campo literario demostró desasosiego en las postrimerías españolas del siglo XIX [...] sólo la juventud literaria de 1898 sintió el latigazo de la desventura nacional y tuvo señales manifiestas en la rebeldía, en la ira*», tot i que «*siempre limitada a desahogos retóricos*»⁷⁴.

En definitiva, l'autor esbossarà un flagrant marc de tragèdia paral·lel i posterior al «Desastre» de 1898. I, al mateix temps, apreciarà dos elements més certament cabdals que apareixeran posteriorment en el present treball: l'actitud (passiva) de la població i la literatura

⁶⁷ *Ibid.* p. 243.

⁶⁸ *Ibid.* p. 251.

⁶⁹ Per a més informació, veure Cf. Annex, figura 3.

⁷⁰ El conegut com «*género chico*», branca del gènere de la «*zarzuela*», sorgí a finals del s. XIX (dècada de 1880) i expressa les obres teatrals breus, d'un sol acte i de caire generalment còmic, que tenien una durada d'una hora aproximadament. Per aquesta mateixa raó també es va conèixer amb el nom de «*teatro por horas*». En bona mesura aquest gènere esdevenir èxitós fruit tant per la seva voluntat d'oferir diversió com pel baix cost de les seves entrades, la qual cosa va permetre una entrada més ampla de públic – sobretot, i en els seus inicis, de marcat caràcter popular. I d'entre totes les obres cal destacar la famosíssima *La Verbena de la Paloma* (1894) reproduïda posteriorment en el teatre i cinema. CANOVAS, Joaquín. "Identidad nacional y cine español: el género Chico en el cine mudo español. A propósito de la adaptación cinematográfica de *La Verena de la Paloma* (José Buchs, 1921). A: *Quintana: Revista de estudios do Departamento de Historia da Arte*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela. Núm.10, 2011, p. 69; MARTÍN, Santiago. "El género Chico como modelo del pequeño formato". A: *Cuadernos del Ateneo*. Santa Cruz de Tenerife: Ateneo de La Laguna. Núm. 21, 2006, pp. 13-14.

⁷¹ FRANCOS, José. *El Año de la derrota, 1898*. p. 233.

⁷² *Ibid.* p. 239.

⁷³ *Ibid.* p. 230.

⁷⁴ *Ibid.* p. 317.

sorgida del '98, tot cerciorant-se que no es produïren canvis més enllà de l'arribada al govern de Silvela en detriment de Sagasta⁷⁵. Per tant, aquest és un document significatiu tant pels elements que exposarà com perquè permetrà copsar, a la vegada, alguns canvis en la forma com s'entengué l'any 1898 i la literatura sorgida al seu voltant. Aquesta afirmació, en suma, roman lligada a la idea principal de l'anàlisi següent.

2.6. La crítica a les crítiques: *¿Todavía el 98!* (1930), article de Manuel Azaña⁷⁶.

Un terç després de 1898 – i per tant ja amb una certa perspectiva – el que posteriorment esdevindria president de la Segona República espanyola, Manuel Azaña, va revisar i criticar l'actitud d'una part dels intel·lectuals espanyols vers 1898⁷⁷. Cal advertir, abans de continuar, que aquest prolífic autor fou influenciat, primerament i durant la seva joventut, pel corrent regeneracionista com demostraria una de les seves primeres conferències anomenada *El Problema español* – realitzada l'any 1911 – on exposà una crítica al sistema de la Restauració⁷⁸. Així doncs seria posteriorment quan Manuel Azaña es replantejà l'activitat d'aquells regeneracionistes, ja que, com afirma José María Marco, «*nunca se sintió cómodo con el regeneracionismo ni con los escritores de la generación del 98*»⁷⁹.

En conseqüència, i prèviament a copsar la crítica de l'autor a aquells escriptors del '98, és adient reflectir com va valorar pròpiament el «Desastre». En aquest sentit Azaña esmentà, en referència a les batalles navals de Cavite i de Santiago de Cuba, que «*para ser batallas sólo les faltó la presencia de una fuerza española considerable, que igualase las probabilidades del que llaman azar de las armas*», tot i recordant que «*nunca un pueblo habrá emprendido jamás una guerra tan desesperada como aquella guerra nuestra contra los Estados Unidos*»⁸⁰. Així mateix també advertirà que un cop acabat el conflicte i amb la derrota present, «*se hundió todo, y España descanso de sus trabajos*»⁸¹. Tanmateix exposarà que la reacció sentimental al «Desastre» fou «*el desencanto, la desilusión, el chasco. Parecía que los españoles vomitaban las ruedas de molino que durante siglos estuvieron tragando*»⁸². Per tant, arran i al voltant d'aquesta etapa sorgí la coneguda «*Generación del 98*» formada, segons evidencia Azaña, per

⁷⁵ *Ibid.* p. 319. Sobre l'actitud de la població tant davant del «Desastre» com de la política en general pot veure's la sàtira a Cf. Annex, figura 4.

⁷⁶ Es menester palesar que l'article original fou publicat l'any 1923 a la revista *España* promoguda pel mateix Manuel Azaña. Emperò, anys després es realitzà una recopilació d'articles a l'obra AZAÑA, Manuel. *Plumas y palabras*. Madrid: Compañía Iberoamericana de Publicaciones, 1930. Ara bé, l'anàlisi i els fragments aquí seleccionats s'ha revisat a l'obra AZAÑA, Manuel. «¿Todavía el 98!». A: AZAÑA, Manuel. *Obras completas*. Madrid: Giner. 4 v, 1990, pp. 557-567.

⁷⁷ GIL, Carlos. «Miradas sobre el «Desastre»». p. 391.

⁷⁸ MARCO, José María. «El nacionalismo español de Manuel Azaña». A: *Cuadernos de pensamiento político*. Madrid: Fundación para el Análisis y los Estudios Sociales. Núm. 30. Abril-Juny, 2011, pp. 44-45; RÍOS, Jerónimo. «Azaña, Ortega y la idea de nación española durante la Segunda República». A: *Revista de Historia Autónoma*. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid. Núm. 9, 2016, p. 107.

⁷⁹ MARCO, José María. «El nacionalismo español de Manuel Azaña». p. 45.

⁸⁰ AZAÑA, Manuel. *Obras completas*. p. 563.

⁸¹ *Ibid.* p. 564.

⁸² *Ibid.* p. 566.

uns homes la posició dels quals era essencialment crítica. Emperò, i aquí un dels elements cabdals de l'article, l'autor de «*¿Todavía el 98!*» mostrarà reiteradament la seva disconformitat amb la inacció d'aquells literats i intel·lectuals – com, excepte Joaquín Costa, els anteriors inserits al present treball – que escriviren al voltant de 1898. Manuel Azaña dictà que

*La generación del 98 se liberó, es lo normal, aplicándose a trabajar en el menester a que su vocación la destinaba. Innovó, transformo los valores literarios. Esa es su obra. Todo lo demás está lo mismo que ella se lo encontró. Su posición crítica, que no tenía mucha consistencia, no ha prosperado. ¿Qué cosas, de las que hacían rechinar los dientes a los jóvenes iconoclastas del 98, no se mantienen todavía en pie, y más robustas si cabe que hace treinta años? En el orden político, lo equivalente a la obra de la generación literaria del 98, está por empezar*⁸³.

La lectura doncs d'aquest fragment posa de manifest una crítica constant, tant a l'article aquí exposat com a l'obra global del posterior president republicà, sobre aquella «*generación del 98*». Una valoració, en definitiva, incentivada tant per la ineficàcia de l'actitud crítica d'aquells escriptors com per la seva carència total d'acció davant el desengany – i la frustració – a la qual els hi havia sumit el «Desastre» de 1898⁸⁴. Per tant, aquesta concepció i interpretació de Manuel Azaña serà cabdal perquè apuntarà un dels elements que, en l'últim capítol del present treball, tornarà a aparèixer: la concepció mateixa sobre la generació literària. En aquesta direcció i per tancar el present apartat ja pot avançar-se que el mateix autor de *¿Todavía el 98!* va escriure, a la revista *Plumas y palabras* l'any 1921, que

*Quien pretenda orientarse en lo que acerca de España y de sus destinos se ha pensado y escrito por los españoles contemporáneamente al desastre, así como en los años que más de cerca le siguieron, advertirá que toda aquella producción, en su fase puramente crítica, si tiene hoy un valor documental e informativo, puesto que nos revela un estado de conciencia ya histórico, no puede imponérsenos por el vigor de sus conclusiones ni, menos aún, por la autoridad de sus métodos*⁸⁵.

En definitiva, Manuel Azaña no només presentarà una imatge de la derrota molt semblant a la donada pels regeneracionistes anteriors – tot i que ell, amb les influències d'aquests, ja no està completament inclòs –, sinó que també començarà a assenyalar una manca d'aplicació pràctica de les teories i de les propostes dels escriptors de finals del s. XIX i principis del s. XX, que serà certament significativa pel debat que sorgirà posteriorment i que qüestionarà – i revisarà – tant la

---

⁸³ *Ibid.* p. 557.

⁸⁴ MONTERO, José. *El drama de la verdad en Manuel Azaña*. Sevilla: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Sevilla, DL., 1979, p. 120; FERRER, Jesús. *Manuel Azaña: una pasión intelectual*. Pròleg de Juan Marichal. Barcelona: Anthropos, 1991, p. 217.

⁸⁵ AZAÑA, Manuel. "Luis Araquistain: España en el crisol. Un Estado que se disuelve y un pueblo que renace". A: *La Pluma*. Madrid: [s.n.]. Núm. 10, 1921, p. 183.

«*generación del 98*» com la seva rellevància factual, real i representativa, al voltant del mateix «Desastre» i la seva conceptualització.

2.7. 1898 i els ulls contemporanis: regeneració; recapitulació.

Amb el present capítol, doncs, s'ha intentat copsar unes succintes opinions i percepcions sorgides a la llum del «Desastre del 98». En bona mesura la intenció no només és mostrar mínimament aquelles, sinó també exposar com s'originà tant la terminologia com la conceptualització del dramàtic substantiu i reflectir l'inici (cabdal) d'una problemàtica que persistiria pràcticament una centúria: la de la visió singular i excepcional de la història espanyola respecte a la resta d'Europa⁸⁶. A més, i paral·lelament, s'ha intentat mostrar l'objectiu principal, davant la «decadència» espanyola, de la producció regeneracionista que estigué dirigida, en línies generals i com apuntà César Silió, a respondre a les preguntes de «¿por qué caímos?» i «¿cómo podremos levantarnos?»⁸⁷. Tanmateix, la conjunció de les obres de 1899 i les obres posteriors – de José Francos i Manuel Azaña – té un sentit clar: mostrar com, si bé la idea de – i sobre – la catàstrofe pràcticament no varià, sí que ho començà a fer molt més clarament la percepció sobre aquells que tractaren i interpretaren la catàstrofe finisecular: els regeneracionistes i la reiterada «*generación del '98*». Cal fer notar, de la mateixa manera i donat l'objectiu del present treball, que preminentment i majoritàriament els primers escriptors que tractaren el «Desastre» no foren historiadors. Aquests, en suma, no començarien a interpretar aquella conjuntura finisecular fins cinquanta anys després.

---

⁸⁶ SEVILLANO, Francisco. “El «mito del 98» en la cultura española”. A: *Pasado y memoria: Revista de Historia Contemporánea*. Alicante: Universidad de Alicante. Núm. 3, 2004, p. 195.

⁸⁷ SILIÓ, César. *Problemas del día*. Madrid: Librería de Victoriano Suárez, 1900, p. 6.

3

A CINQUANTA ANYS DEL «DESASTRE»: EL 98' SOTA EL FRANQUISME

El capítol que segueix a continuació, d'una extensió menor que el precedent i el posterior, permetrà mostrar algunes de les línies interpretatives que varen tractar-se a la llum del cinquantenari del «Desastre» l'any 1948. Aquí cal recordar, doncs, que existirà una perspectiva cronològica respecte a la derrota: com digué Carlos Gil Andrés, «*en medio ha quedado la experiencia de seis años de república y el impacto de una larga guerra civil que abre paso a la dictadura del general Franco*»⁸⁸. S'apunta aquesta qüestió per comprendre la distància cronològica, però també ideològica, que separarà l'objecte d'estudi amb el present que l'interpreta. Així doncs cal advertir que, si bé el present capítol té el seu centre en la historiografia de 1948, es farà menció breument a algunes obres precedents i posteriors – inserides, també, sota el franquisme – per observar les (noves) interpretacions sorgides durant aquesta etapa.

3.1. La revista *Arbor*, 1948. La societat, la política i la «*generación del 98*» davant el «Desastre».

Així les coses, amb motiu del cinquantenari, la revista *Arbor* va dedicar i reservar un monogràfic complet al «Desastre del '98»⁸⁹. En aquell es poden observar les línies interpretatives principals al voltant de 1948: la reacció popular davant la derrota; el parlament davant el «Desastre»; i, finalment, la «*generación del 98*»⁹⁰. Per tant, respecte a la reacció popular davant la derrota, és menester esmentar que Melchor Fernández Almagro valorà críticament la premsa realitzada durant la guerra, ja que incità un patrioterisme fal·laç i hiperbòlic: «*Con declaraciones de esa índole no se daban a los marinos barcos, ni a los barcos cañones; pero se contribuía a despistar al hombre de la calle, inclinado a creer, en su elemental y mal instruido patrioterismo [...]*»⁹¹. A més, un cop consumat el «Desastre», segons l'historiador no hi hagué pràcticament reaccions populars, tot ressaltant que «*El pueblo – esto es, los grupos de aluvión que en ciertos momentos asumen la representación del pueblo – no se manifestó en las calles y plazas con demasiada fuerza: ni en julio, ni en agosto, ni en diciembre*». Emperò, sí que assenyalarà que «*se reprodujeron, pues, los motines y alborotos de*

⁸⁸ GIL, Carlos. "Miradas sobre el «Desastre»". p. 398.

⁸⁹ ARBOR: *Ciencia, pensamiento y cultura*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Núm. 36. Desembre, 1948.

⁹⁰ Certament hi ha un quart article dedicat a l'enfonsament del U.S.S. Maine al port de La Havana (15 de febrer de 1898) – anomenat «*Remember the "Maine"!*». Emperò, no es tractarà donat l'objectiu del present treball.

⁹¹ FERNÁNDEZ, Melchor. "Reacción popular ante el Desastre". A: *Arbor: Ciencia, pensamiento y cultura*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Núm. 36. Desembre, 1948, p. 387.

mayo, con idénticos rasgos de improvisación y pasajera irritabilidad»⁹². Tanmateix, l'autor també apuntarà: «*políticos, literatos y arbitristas lanzaron a pleno juego la palabra “regeneración”, que constituye, evidentemente, el eje de la luego llamada “Literatura del Desastre”*». Finalment, l'historiador serà procliu a la interpretació – ja assenyalada per José Francos i Manuel Azaña anteriorment – que indica una manca d'influència i de ressonància d'aquelles idees sobre la població i la política⁹³.

Així les coses, un cop analitzada la visió de Melchor Fernández Almagro sobre l'impacte del «Desastre» en la població, cal palesar la segona de les temàtiques tractades en el número de la revista: el parlament davant la derrota. En aquest sentit, l'article de José María García Escudero advertir que un cop consumada l'evidència «*unos y otros buscan, ante todo, culpas que descargar sobre sus adversarios*» tot afegint que aquell Parlament estava «*henchido de argumentación interesada, mezquina y rencorosa*»⁹⁴. Tanmateix és considerable ressaltar que l'autor emmarcarà el règim parlamentari de la Restauració dins del context de l'època: «*Alguien podrá recordar que con sistemas semejantes al español, Inglaterra conservó su Imperio, Francia creó el suyo, y los Estados Unidos nos vencieron*». Emperò, segons José M.ª García Escudero la diferència radicava en que «*el parlamentarismo, cuando no es servido por una clase cultivada, responsable, coincidente en lo sustancial, y se funda en el sufragio universal inorgánico y directo como medio de selección de sus componentes [...] [origina] equipos de gobernantes defectuosos [...] [i] primacía de los intereses locales y de grupo sobre los generales*»⁹⁵. Per tant, és important advertir que la responsabilitat i la crítica durant aquesta conjuntura de 1948 aniran dirigides, de fet – i com varen fer els regeneracionistes –, al sistema polític de naturalesa liberal: el mateix autor indicar que «*el régimen, esencialmente nocivo, aplicado a España, no pudo producir sino que todas las energías se consagraran a la estéril lucha de partidos*»⁹⁶, i acabar conclouent que «*nosotros llevamos hasta el extremo los vicios del sistema que otros pueblos aplicaron con mayor cautela. [...] Y por eso es mayor la responsabilidad de nuestros liberales*»⁹⁷.

Finalment, respecte al tercer objecte d'estudi, això és la «*generación del 98*», cal incidir en que fou tractada per Pedro Laín Entralgo⁹⁸, el qual la dividí en dos vessants: aquella que

⁹² *Ibid.* p.392.

⁹³ Tant la cita com l'afirmació a *Ibid.* p. 395.

⁹⁴ GARCÍA, José María. “El Parlamento ante el Desastre”. A: *Arbor: Ciencia, pensamiento y cultura*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Núm. 36. Desembre, 1948, p. 412.

⁹⁵ *Ibid.* pp. 413-414.

⁹⁶ *Ibid.* p. 415.

⁹⁷ *Ibid.* p. 416.

⁹⁸ Cal assenyalat que Pedro Laín Entralgo tingué un llarg recorregut historiogràfic dedicat a la «*generación del 98*» en el qual si bé inserí canvis amb el pas del temps sempre afirmà l'existència de tal generació. En aquest sentit el seu primer gran treball fou *La Generación del noventa y ocho*, publicat l'any 1945 – tres anys abans del cinquantenari – i on ja acceptava i afirmava que «*Este libro ha sido escrito por un historiador que pretendía demostrar una determinada tesis historiográfica [...]. En mi caso, el propósito ha sido bien patente: con mi libro me he propuesto demostrar, a mi modo, que el grupo de escritores habitualmente llamado “del 98” constituye una verdadera generación española y literaria*».

testificava una inquietud sobre el destí de la pàtria, i l'altre que parlava d'un propòsit literari. Per l'autor «*La inquietud española y la ambición literaria son el anverso y el reverso de esa luciente, áurea moneda que en la historia de las letras españolas solemos llamar “generación del 98”*»⁹⁹. Així mateix cal esmentar que, per una banda, l'historiador copsà el regeneracionisme com un programa de remeis pràctics, més «*“reales” que “políticos”: reformas hidráulicas y agrarias, repoblación de montones [etc.]*»¹⁰⁰. I, per altra banda, l'anomenada «*generación del 98*», a la qual distanciarà de la primera afirmant que «*no será el sermón arbitrista de Costa, ni la prosa científica y especializada de Cajal [...]. Frente al problema de España sus plumas harán, principalmente, literatura*», la qual marxava per dues direccions: en una «*criticarán aceradamente la realidad presente y pretérita de España*» i, en l'altra, «*inventarán un bello mito de España, a la vez literario e histórico*»¹⁰¹. Per tant ja s'ha pogut llegir la dissociació que realitzà Pedro Laín Entralgo entre pròpiament els regeneracionistes i els literats dedicats a la vessant poètica i literària. Aquest és, doncs, un element significatiu donat que en els autors exposats amb anterioritat – sobretot José Francos i Manuel Azaña – no hi havia constància d'aquella divisió.

3.2. El liberalisme i la maçoneria com a culpables del «Desastre». El «glorioso alzamiento» de 1936 com a resposta.

Després de mostrar breument les tres línies historiogràfiques principals a voltants de 1948, cal incidir en una qüestió fonamental que es produiria durant aquests primers anys i que tindria vigència fins dècades després. Es fa referència a la interpretació del «Desastre» com a conseqüència directa del liberalisme i la vinculació d'aquell amb la insurrecció de juliol de 1936. Altrament, també és significativa la visió del franquisme – i de les dretes en general – sobre la derrota i l'imperi espanyol, la qual Sebastian Balfour – i altres autors com Martin Blinkhorn anteriorment – nomenà com «*el mito imperial*»¹⁰². Així doncs, respecte a les dues primeres problemàtiques, les referències seran clarividents. En aquest sentit el mateix Melchor Fernández escriví, en l'article esmentat ulteriorment, que

No aventura el juicio, ni mucho menos, quien piense que la crisis del real y simbólico «98» se relaciona íntimamente con el advenimiento de la Dictadura en 1923; con la proclamación de la República en 1931 y con el

LAÍN, Pedro. *La Generación del noventa y ocho*. Madrid: [s.n.], 1945, p. 452.

⁹⁹ LAÍN, Pedro. “La Generación del 98 y el problema de España”. A: *Arbor: Ciencia, pensamiento y cultura*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Núm. 36. Desembre, 1948, p. 418.

¹⁰⁰ *Ibid.* p. 422.

¹⁰¹ *Ibid.* p. 423.

¹⁰² En línies posteriors s'aprofundirà en aquesta interpretació, però ja s'avança que el prestigiós hispanista reservar un succint epíleg a l'obra referenciada al present treball, *El fin del imperio español (1898-1923)*, anomenat «*El regeneracionismo de derechas y el mito imperial*». BALFOUR, Sebastian. *El fin del imperio español (1898-1923)*. pp. 233-237; tanmateix Martin Blinkhorn ja havia emprat els termes «*mito imperial*» a l'obra BLINKHORN, Martin. “Spain: The «Spanish Problem» and The Imperial Myth”. A: *Journal of Contemporary History*. Londres: SAGE Publications. Núm. 15, 1980, pp. 5-25.

*estallido de la guerra de Liberación de 1936: frutos tardíos del malestar, de las inquietudes, de las contradictorias ansias a que el Desastre diera lugar, poniéndolo todo, por lo pronto, en entredicho, sometiéndolo a implacable revisión; desde lo político y social hasta lo literario y cultural.*¹⁰³

Tanmateix, uns anys després Santiago Galindo Herrero – val a dir, periodista i no historiador – recuperar un seguit de testimonis sobre els soldats que marxaren a la guerra del '98. Emperò, la rellevància de l'obra no romandrà pròpiament en els documents, sinó en les reflexions que realitzar l'autor. En bona mesura aquestes són un bon reflex de la percepció existent durant les dècades quaranta i cinquanta sobre aquell «Desastre» finisecular. En aquesta direcció, per exemple, s'afirmarà amb rotunditat que «el 98 [...] es una fecha clave para la interpretación de toda la historia posterior de España, tanto en lo religioso como en lo político, lo literario, lo artístico, lo militar...», tot remarcant i consolidant aquella data com una conjuntura clau i crucial de la història espanyola. Seguidament també exposarà que el '98 «*araña duramente en los pechos españoles como acerado cilicio que nos recordara constantemente lo que fuimos y el por qué lo perdimos*»¹⁰⁴. De la mateixa manera, i seguint una idea molt semblant a la de M. Fernández Almagro, Santiago Galindo lligar aquella derrota del '98 amb la insurrecció del 18 de juliol:

*No fué [sic] el 18 de julio un movimiento espasmódico de negación de una situación ilegal, un anti sin contenido [...]. Y si todos aspiraban a una pacificación de los espíritus [...] todos soñaban también en encontrar nuevos caminos a la Patria, en los que se recuperara su puesto de honor en el mundo [...]. Y los combatientes son los únicos que tienen razón y saben de verdad qué es el 18 de julio. Nunca la tendrán quienes en la retaguardia cuidaban sus cabezas privilegiadas, porque hacían falta “para dirigir el día de mañana la paz”. Estos, a quienes les faltó el coraje suficiente para cantar agriamente por los campos la verdad de España, son indignos de nuestra generación y de la época que les tocó vivir. Por eso están con los del 98 que no fueron a la guerra.*¹⁰⁵

Finalment l'autor de *El 98 de los que fueron a la guerra* deixarà clar que el '98, precedit per un «período orgiástico liberal»¹⁰⁶, fou sense dubte un punt d'inflexió per a Espanya. Una data tan crucial que el portaria a fixar «definitivamente el comienzo del siglo XX para España en la pérdida de las colonias»¹⁰⁷. Així les coses, la idea del liberalisme i la maçoneria com els principals culpables dels «mals» anteriors, i sobretot del «Desastre», fou una interpretació relativament generalitzada en aquell període inicial de la dictadura franquista. En aquest sentit, i per copsar la profunditat d'aquesta visió, és imperant fer menció a algun llibre de text – escolar

¹⁰³ FERNÁNDEZ, Melchor. “Reacción popular ante el Desastre”. p. 397.

¹⁰⁴ Ambdues cites a GALINDO, Santiago. *El 98 de los que fueron a la guerra*. Madrid: Editorial Nacional, 1952, p. 42.

¹⁰⁵ *Ibid.* p. 113.

¹⁰⁶ *Ibid.* p. 42.

¹⁰⁷ *Ibid.* p. 136.

– contemporani: per exemple, a l'obra *Historia de España. Primer grado*, de Edelvives s'afirmava que «¿Cuántas revueltas, luchas civiles y sociales [...] en nuestra Historia Contemporánea! Todos esos males proceden [...] de haber admitido el liberalismo, la masonería y el separatismo que nos han conducido al borde la ruina»¹⁰⁸.

Finalment, sembla adient mostrar la concepció que tingué el règim i el mateix dictador sobre la guerra hispano-nord-americana i la consegüent derrota. Per mostrar mínimament aquesta imatge és menester acudir a la coneguda producció cinematogràfica *Raza* (1941)¹⁰⁹, la qual estigué basada en la novel·la original de Francisco Franco – i que escriví sota el pseudònim de Jaime de Andrade – *Raza. Anecdotario para el guión de una película*¹¹⁰. Així doncs, és en la primera part d'aquest film on hi haurà referències al definitiu conflicte amb els EE.UU. Caldrà prestar atenció, sobretot, a algunes de les expressions realitzades pels personatges. Per exemple, el protagonista José Churruca afirmarà que els soldats havien quedat «*abandonados de España... mejor dicho, prisioneros de España*» (min. 15:35). Posteriorment un oficial assenyalarà que les tropes estaven «*al final, sin efectivos, sin política exterior, aislados del mundo, abandonados de España, resultará que hemos tenido la culpa los militares*» (min. 16:59). Finalment, el conegut Almirall Cervera realitzarà un monòleg previ a la batalla naval de Santiago de Cuba on mencionarà que davant la flota nord-americana «*muy poco pueden [hacer] nuestros viejos cruceros*» (min. 21:56), que «*las razones desaparecen ante el deber*» (min. 22:09), i conclourà tot afirmant solemnement que «*no hay sacrificio estéril. Del nuestro de hoy saldrán las glorias de mañana*» (min. 22:22). En conseqüència, definitivament es podrà copsar com s'establirà un lligam entre aquell «Desastre» de 1898 i l'arribada del «*glorioso alzamiento*» el juliol de 1936.

3.3. Obres posteriors a aquestes dues primeres dècades. Nous horitzons historiogràfics.

Un cop exposada la interpretació sobre el «Desastre» al voltant de la dècada dels quaranta, i més particularment durant el cinquantenari (1948), a continuació es requereix palesar algunes obres sorgides els anys posteriors – anys cinquanta i seixanta –, fruit que durant aquests vint anys s'obriren noves línies historiogràfiques. De la mateixa manera, i donada la impossibilitat de realitzar un resum de totes les publicacions d'aquella cronologia, s'esmentaran les obres més significatives sense penetrar pròpiament en el seu contingut. En definitiva, es creu necessari

¹⁰⁸ Fragment de l'obra de EDELVIVES. *Historia de España. Primer Grado*. Zaragoza: Ed. Luis Vives, 1949. citada a GIL, Carlos. «Miradas sobre el «Desastre»». p. 400.

¹⁰⁹ *Raza*. Dirigida per José Luis Sáenz de Heredia. [enregistrament de vídeo]. Madrid: Cancillería del Consejo de la Hispanidad. 1941. La pel·lícula pot visionar-se a FILMOTECA ESPAÑOLA. *Raza*. [en línia]. Madrid: Radio Televisión Española. [consulta: 1 de juny de 2019]. Disponible a: «<http://www.rtve.es/alicarta/videos/filmoteca/raza-1941/3336985/>». D'aquesta referència són els minuts citats al treball.

¹¹⁰ CRUSELLS, Magi. «Franco, un dictador de película: nuevas aportaciones a *Raza*». A: CAMARERO, Gloria (coord.). *Vidas de cine: el biopic como género cinematográfico*. Madrid: T & B Editores, 2011, p. 240; de la mateixa manera ha sigut tractada per altres historiadors com GUBERN, Roman. *Raza: un ensueño del general Franco*. Madrid: Ediciones 99. 1977.

aquest títol no només per mostrar i lligar la historiografia d'aquesta etapa amb la del capítol següent – del centenari –, sinó també per copsar com es produí, lentament, una ampliació de la producció genuïnament historiogràfica en detriment de la realitzada per altres disciplines¹¹¹.

Per tant, i per iniciar aquesta succinta revisió, cal esmentar una de les obres que esdevindria de referència durant els decennis posteriors: la *Historia Política de la España contemporánea* de Melchor Fernández Almagro¹¹². En aquesta, de l'anteriorment aparegut historiador, es realitzà una exposició de tot el període de la Restauració des de la Revolució de 1868 fins a l'arribada d'Alfons XIII com a monarca l'any 1902. Així doncs, i per centrar l'objectiu del present treball, l'autor tractà dues vessants del «Desastre»: la reacció popular – que ja havia iniciat amb l'article de la revista *Arbor* – i la reacció intel·lectual. Respecte al primer afirmà que «*la procesión del dolor, de la angustia, de la inquietud, va por dentro, en los hombres y en los pueblos*», així com també que «*era seguramente cuantioso el número de los que, en el silencio de su casa, aprendían la lección del escarmiento padecido e iniciaban su ánimo en la disconformidad y en la protesta*»¹¹³. I, respecte al segon, és fonamental esmentar que Melchor Fernández farà una divisió entre regeneracionistes i la coneguda com «*generación del 98*», tot acceptant com a tal aquesta última: «*Los “regeneracionistas” no constituyen una generación propiamente dicha, dislocada de la presente, como pretendía estarlo la del 98, que sintió el problema de España muy de otra manera, al margen de la política*»¹¹⁴. I, altrament, establirà una línia de continuïtat entre els regeneracionistes i aquells projectistes i reformistes del s. XVIII com Feijoo o Jovellanos¹¹⁵.

Així les coses, superada la dècada dels cinquanta seria pròpiament en el decenni dels seixanta quan es podria copsar un canvi significatiu en la historiografia sobre el «Desastre». En aquesta direcció és adient palesar que durant aquells dos lustres sorgirien treballs que obrien la temàtica cap a noves línies interpretatives. Com a exemple d'aquesta qüestió pot esmentar-se la inserció de l'Espanya finisecular en el context internacional contemporani amb el capítol escrit per Jesús Pabón y Suárez de Urbina “El 98, acontecimiento internacional” dins l'obra *Días de*

¹¹¹ Cal assenyalar que en el primer capítol els que tractaren el «Desastre» no foren historiadors. Tanmateix, en aquest segon capítol aquests havien començat a aparèixer en el cinquantenari però, com s'ha copsat, la historiografia continuava convivint amb altres disciplines. A partir de les dècades dels cinquanta i seixanta la disciplina històrica cobraria cada cop molta més importància.

¹¹² L'obra que es citarà a continuació és FERNÁNDEZ, Melchor. *Historia política de la España contemporánea*. Madrid: Alianza. (1ª ed. 1956). 3 vol., 1969. Notar que la primera edició és de 1956.

¹¹³ *Ibid.* p. 177.

¹¹⁴ Sobre l'existència de la «*generación del 98*» l'historiador fou més explícit: «*Unamuno, Baroja, Azorín, Maetzu [etc.]; he aquí la generación del 98, cuya existencia y significación damos por sobreentendidas*».

Ibid. p. 205.

¹¹⁵ Així doncs Melchor Fernández afirmar que «*Los “regeneracionistas” continúan la línea sucesoria, muy desigual y quebrada, pero nunca rota, de los tratadistas políticos e intérpretes del ser español*». *Ibid.* p. 201; Aquesta interpretació d'una continuïtat en la línia reformista dels ss. XVII i XVIII amb el XIX serà molt significativa, ja que es podrà observar en obres i interpretacions posteriors – evidentment amb actualitzacions – com, per exemple, la recent obra de NAVARRA, Andreu. *El Regeneracionismo: la continuidad reformista*. Madrid: Cátedra, 2015.

Ayer¹¹⁶, per una banda, i *La invención del 98*, de Ricardo Gullón, per l'altra. Respecte al primer treball cal incidir que l'autor va començar a emmarcar l'Espanya de final de segle dins el context europeu i internacional: en suma, va apuntar la necessitat d'inscriure la política exterior espanyola de finals del s. XIX en el marc d'una nova norma jurídica internacional¹¹⁷. Altrament, respecte a la segona obra esmentada, també és necessari destacar la nova interpretació de la (tant) mencionada «*generación del 98*» a l'obra de Ricardo Gullón¹¹⁸ – crític literari i assagista, però no historiador. En aquesta l'autor afirmava que

*La invención de la generación del 98, realizada por Azorín [...] me parece el suceso más perturbador y regresivo de cuantos afligieron a nuestra crítica en el presente siglo. Perturbador, porque escindió la unidad de la literatura de lengua española, embarcada desde 1880 en ardua aventura renovadora, e indujo a creer que la creación literaria había sido impulsada, durante veinte o veinticinco años, por un acontecimiento que sin duda afectó, pero de modo más accidental y superficial de lo aseverado por Azorín.*¹¹⁹

De manera que Ricardo Gullón va començar a inserir aquelles veus del final de segle dins d'una perspectiva (cronològica) més amplia, el que va permetre afirmar que «*tal circunstancia no es generacional sino epocal [sic] [...]. La característica atribuida por Azorín a la generación del 98 de traer consigo un renacimiento [...] lejos de ser una peculiaridad de los peninsulares, es igualmente signo de la época*»¹²⁰. Aquest treball, doncs, és un altre exemple de la inserció de la història espanyola dins d'un conjunt més ampli – europeu – tot obrint una nova interpretació: la de la invenció del 98.

Per tant, amb aquests dos exemples s'ha intentat exposar una petita mostra de les noves línies interpretatives que sorgiren a partir dels seixanta, però que mantindrien una continuïtat en les dècades posteriors – sobretot la inserció d'Espanya en el context cronològic de l'època –, davant l'impossibilitat d'acudir a tota la producció historiogràfica sobre aquella conjuntura finisecular dels seixanta i setanta¹²¹.

¹¹⁶ PABÓN, Jesús. "El 98, acontecimiento internacional". A: PABÓN, Jesús. *Días de ayer: historias e historiadores contemporáneos*. Barcelona: Alpha, 1963.

¹¹⁷ ESPADAS, Manuel. "El interés alemán por Canarias en vísperas de la Primera Guerra Mundial". A: *Homenaje a Antonio Domínguez Ortiz. Catedrático del Instituto "Beatriz Galindo"*. Madrid: Ministerio de Educación, 1981, p.745.

¹¹⁸ GULLÓN, Ricardo. *La invención del 98 y otros ensayos*. Madrid: Gredos, 1969.

¹¹⁹ *Ibid.* p. 7.

¹²⁰ *Ibid.* p. 12.

¹²¹ Es creu adient, emperò, fer un petit esment cronològic a algunes obres d'aquesta etapa. En aquest sentit les temàtiques seran diverses, però centrades totes en l'objecte d'estudi del present treball. Per això, veure TIerno, Enrique. *Costa y el regeneracionismo*. Barcelona: Barna, cop., 1961; AZCÁRATE, Pablo. *La guerra del 98*. Madrid: Alianza, 1968; ABELLÁN, José Luis. *Sociología del 98*. Barcelona: Península, 1973; PÉREZ, Rafael. *1898, el año del Desastre*. Madrid: Tebas, DL., 1976; MURICE, Jacques & SERRANO, Carlos. *J. Costa: Crisis de la Restauración y populismo (1875-1911)*. Madrid: Siglo XXI, 1977; i, fonamental, l'obra de JOVER, María. *1898. Teoría y práctica de la redistribución colonial*. Madrid: Fundación Universitaria Española, 1979.

3.4. El «Desastre» al cinquantenari (i) sota el règim franquista: de l'atac al liberalisme a les noves interpretacions. El salt cap a la disciplina històrica.

El breu repàs realitzat sobre la interpretació de la derrota durant el cinquantenari, així com en les dècades immediatament posteriors, pot portar a definir dos elements clau d'aquesta llarga etapa. Per una banda, durant els primers dos decennis el «Desastre» com a tal fou blanc de valoracions totalment negatives i un pont a partir del qual criticar durament al període liberal precedent. En aquest sentit, la dictadura de Primo de Rivera ja havia emprat aquell discurs¹²², però com també advertí Sebastian Balfour el franquisme reiterà aquella crítica al liberalisme precedent a la derrota de 1898, tot lligant aquesta amb la insurrecció de juliol de 1936 i instrumentalitzant políticament, en definitiva, aquell «Desastre»¹²³.

Per altra banda, abans de concloure el present capítol cal ressaltar un dels elements fonamentals d'aquesta conjuntura: la progressiva «mutació» de la temàtica cap a la disciplina històrica. Si durant les dues primeres dècades – 1940's i 1950's – ja s'ha copsat com es produí un «punt de trobada» entre la historiografia – Pedro Laín Entralgo, Melchor Fernández Almagro, etc. – i la no historiografia – Santiago Galindo Herrero, *Raza*, etc. –, a partir sobretot del decenni de 1960 la disciplina científica cobrà cada cop més rellevància en l'estudi del «Desastre» i la seva cronologia. Però no solament va anar participant més de la reconstrucció d'aquell passat, sinó que a més obrí noves línies interpretatives que, molt tímida però significativament, *repensaven* aquella derrota finisecular. Seria, en suma, tota aquesta producció historiogràfica – i preminentment la construïda a partir dels anys setanta – que permetria una progressiva renovació de la conceptualització del «Desastre». Els fruits d'aquest llarg i profund treball de (re)interpretació serien plenament i totalment recollits amb la culminació de la centúria, l'any 1998, moment en el qual cristal·litzaria un autèntic *repensar* historiogràfic.

¹²² Sebastian Balfour indicà que el mateix Primo de Rivera va referir-se al «Desastre» com «... *el cuadro de desdichas e inmoralidades que empezaron el año 98 y amenazan a España con un próximo fin trágico y deshonoroso*». Altrament, els mateixos partidaris varen concebre el general com el «*cirujano de hierro*» que havia demanat Joaquín Costa.

BALFOUR, Sebastian. *El fin del imperio español (1898-1923)*. pp. 233-234.

¹²³ De fet, també va difondre el mite històric de l'Espanya imperial – a partir de l'ensenyament, la religió i els mitjans de comunicació. *Ibíd.* p. 236; a aquest respecte María Encarna Nicolás Marín afirmar que «*La responsabilidad de la pérdida del Imperio siempre es atribuida en el texto a los enemigos de España [...]*» i cità que «*Así, poco a poco, nuestro Imperio Colonial se desmembraba, porque había españoles, traidores a su Fe y a su Raza, que laboraban oscuramente en provecho de la anti-España*»». NICOLÁS, María Encarna. «Crisis y añoranza del Imperio durante el franquismo: la presión de la memoria. A: *Anales de Historia Contemporánea*. Murcia: Universidad de Murcia. Núm. 14, 1998, p. 35.

4

EL CENTENARI I LES NOVES (RE)INTERPRETACIONS: DEL
«DESASTRE» A LA CRISI FINISECULAR

Completa una centúria des de la derrota varen propiciar-se nombrosos articles, llibres, seminaris i exposicions que abordaren l'estudi del «Desastre» tot mostrant diferents preocupacions i punts de vista¹²⁴. Certament, com apuntaren les prestigioses historiadores Elena Hernández Sandoica i Carmen Iglesias, si bé aquesta magna tasca historiogràfica ja havia començat aproximadament en les dues dècades anteriors¹²⁵, amb el centenari es produí la síntesi i la culminació de totes aquelles línies d'investigació *favorables* mercès a les quals hi hagué, sense dubte, una visió optimista¹²⁶. Així les coses, cal realitzar un incís a l'afirmació que exposà la Dra. María Dolores Elizalde: si la prolífica historiadora va advertir, tres anys després, que «*Probablemente todavía sea pronto para hacer un balance realista de lo que ha supuesto el replanteamiento de la crisis de 1898, cien años después de que ésta ocurriera*», en l'actualitat, a vint i un any de distància, sembla perfectament adient realitzar una (incompleta) revisió historiogràfica constituint un humil estat de la qüestió al voltant de les publicacions més significatives del centenari¹²⁷. Emperò, abans d'iniciar aquell cal anunciar ja, en majúscules, que es produí en la commemoració un autèntic *repensar* que canvià les perspectives sobre el '98: es va contemplar, sense dubte i a partir d'aquella conjuntura, des d'una òptica *normalitzadora*¹²⁸. Així les coses es fa imperiosos esmentar quines foren les temàtiques preeminentment (re)interpretades: en primer lloc, aquell *repensar* aprofundí i expandí el coneixement sobre la Restauració i el sistema de partits; en segon lloc també intentà reconstruir el vessant econòmic tant del conflicte mateix com de les seves conseqüències; paral·lelament també s'estudiaren les mentalitats i l'horitzó intel·lectual coetanis a 1898; tanmateix, la historiografia revisà la situació social i militar; i, en

¹²⁴ A continuació es podrà copsar una succinta mostra de l'esmentada producció acadèmica.

GIL, Carlos. "Miradas sobre el «Desastre»...". p. 404.

¹²⁵ Resulta impossible assistir a tota la producció historiogràfica justament precedent a 1998 – tal i com ja resulta impossible amb la del mateix 1998. Per tant, es vol ressaltar un parell d'obres cabdals que varen connectar la historiografia sota el franquisme amb la del centenari. Així doncs, veure SERRANO, Carlos. *Final del Imperio. España, 1895-1898*. Madrid: Siglo XXI, 1984; i, també, veure TUÑÓN, Manuel. *Poder y sociedad en España, 1900-1931*. Madrid: Espasa-Calpe, 1992.

¹²⁶ «*El enriquecimiento historiográfico de los últimos veinte-treinta años [...] ayudan a comprender en profundidad un período de nuestra historia especialmente crítico*». IGLESIAS, Carmen. "Un 98 sin llanto. España con pulso". A: *Imágenes del 98*. Bilbao: Fundación BBVA, 1999, p. 23; HERNÁNDEZ, Elena. "En torno a un centenario y su historiografía...". p. 515; finalment, el prestigiós historiador Santos Julià també apuntà una opinió similar quan afirmar que «*El centenario de la pérdida de las últimas colonias y de la derrota frente a los Estados Unidos ha dado lugar a la publicación de muy diversos ensayos e investigaciones sobre aquellos años de fin de siglo*». JULIÀ, Santos (coord.). *Debates en torno al 98: estado, sociedad y política*. Madrid: Comunidad de Madrid, 1998, p. 9.

¹²⁷ I a divuit anys de l'article de la Dra. M.ª Dolores Elizalde. ELIZALDE, María Dolores. "El 98 desde una perspectiva normalizadora. Reflexión historiográfica de un centenario". A: *Hispania. Revista española de historia*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Vol. 61. Núm. 208, 2001, p. 707. A més, el present treball romandrà en perfecte consonància amb – i compartirà – la interpretació de M.ª Dolores Elizalde sobre les principals obres del centenari. *Ibid.* pp. 718-732.

¹²⁸ ELIZALDE, María Dolores. "Balance del 98. Un punto de inflexión en la modernización de España o la desdramatización de una derrota". A: *Historia y política: Ideas, procesos y movimientos sociales*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid. Núm. 3, 2000, p. 175.

última instància però no menys important, realitzà un esforç per inserir la història espanyola de finals del s. XIX en un marc internacional i europeu per, en definitiva, situar al '98 espanyol en el mateix context d'altres crisis colonials similars viscudes en els entorns esmentats¹²⁹. En suma, a continuació s'exposarà algunes d'aquestes temàtiques per, lligant el fil conductor del present treball – el «Desastre del 98» –, copsar finalment les noves (re)interpretacions sorgides a la llum del centenari.

4.1. «Desastre» polític? La Restauració; la (re)interpretació.

Per tant, en primer lloc, és menester iniciar aquesta exposició amb una de les temàtiques més tractades durant la commemoració de la centúria: es fa referència al règim de la Restauració. Si durant les dues primeres etapes presentades fou pràcticament un blanc de crítiques total, en la tercera de les cronologies, i amb les noves interpretacions, aquella es copsà a partir d'una «suavització» de les visions regeneracionistes i, en alguns casos, *en contra* d'elles¹³⁰. En aquesta (nova) línia historiogràfica hi haurà un cert consens en copsar el règim de la Restauració amb les seves ombres però, també, amb les seves llums¹³¹. En aquest sentit, se subratllà la importància del sistema en tant que va consolidar a Espanya l'estat liberal, tot assentant el sistema parlamentari; va propiciar el torn pacífic dels partits en l'exercici del poder¹³²; va acabar amb l'intervencionisme militar i, en definitiva, oferí al país l'estabilitat necessària per a superar les convulsions polítiques del llarg segle XIX¹³³. Respecte a aquesta visió Carlos Dardé apuntà que

*Sus logros no fueron en absoluto despreciables. La paz, “la amable paz”, en primer lugar [...] El establecimiento de un Estado de Derecho con un amplio reconocimiento de los derechos individuales [...] la estabilidad política que facilitó el crecimiento económico y, gracias a él, el desarrollo demográfico*¹³⁴.

També Juan Pablo Fusi i Jordi Palafox anunciaren que

El régimen de 1876 consiguió así crear las condiciones para impulsar un nada desdeñable proceso de modernización [...]. El desarrollo económico,

¹²⁹ ELIZALDE, María Dolores. “El 98 desde una perspectiva normalizadora...”. pp. 709-712.

¹³⁰ HERNÁNDEZ, Elena. “En torno a un centenario y su historiografía...”. p. 517.

¹³¹ Donat l'objectiu del present treball, i per l'extensió que suposaria, no s'esmentaran les *ombres* que foren valorades negativament durant les (re)interpretacions de 1998. Ara bé, de la mateixa manera tampoc es vol esbossar una imatge d'una Espanya que no tenia, en l'àmbit polític, cap mena de problema: les crítiques es centraren, sobretot, en el desvirtuat sistema parlamentari i la conseqüent corrupció electoral, així com també en la inacció i l'immobilisme dels partits i de la monarquia davant la crisi del 98, els quals no varen respondre a les exigències de la nació.

ELIZALDE, María Dolores. “Balance del 98...”. pp. 183-185.

¹³² Per copsar el sistema de torn polític durant el darrer terç del s. XIX, veure Cf. Annex, figura 5.

¹³³ ELIZALDE, María Dolores. “Balance del 98...”. p. 179.

¹³⁴ DARDÉ, Carlos [et. al.]. *Imágenes y ensayos del 98*. Pròleg de Raymond Carr. Valencia: Fundación Cañada Blanch, 1998, p. 40.

*la mejora (por tímida que fuera) en las condiciones higiénicas y sanitarias [etc.]*¹³⁵.

Tanmateix, també esdevé important comprendre el replantejament que es realitzà sobre una de les grans crítiques que es produïren – i que s’ha exposat amb anterioritat: es fa referència al *caciquisme*. En aquell *repensar* de 1998 va copsar-se com una peça central pel funcionament dels canvis pacífics en el govern – que, evidentment, no pretenia democratitzar el sistema¹³⁶. En aquesta direcció també és clarivalent observar com durant la revisió historiogràfica de 1998 es va inserir el caciquisme en el context de l’època: va deixar de ser un element exclusiu d’Espanya per convertir-se en un fenomen (més) arrelat a l’Europa lliberal del s. XIX¹³⁷.

Així doncs, ara és imperiós copsar quines foren les repercussions que tingué la derrota del ’98 en el sistema polític. Això ajudarà a entendre i establir si la derrota militar suposà, com fitxes de dòmino, un «Desastre» polític. Emperò, també en aquesta temàtica, i recordant les primerenques visions sobre aquest fet de José Francos i Manuel Azaña¹³⁸, sembla que es constituí un cert consens al voltant d’una mateixa línia interpretativa: la que dictava que no hi hagué pràcticament canvis. En aquest sentit Juan Pro Ruiz assenyalà que «*El régimen de la Restauración sobrevivió a la pérdida de las colonias y superó el sobresalto de 1898 sin grandes dificultades [...] no hubo revolución de 1898*»¹³⁹, i incidir que «*En aquel año [1898] no cambió el Gobierno, ni la composición de las Cortes, ni el titular de la Corona, ni mucho menos la Constitución o el sistema de partidos*»¹⁴⁰. Acabarà concloent que no s’hauria de parlar, en l’àmbit polític, d’una «crisi del ’98», sinó d’una **crisi de final de segle**. Juan Pro inserí aquella data dins d’un marc cronològic més extens i va copsar com es produïren diversos factors – en diversos anys – que varen fer trontollar el règim¹⁴¹. També el prestigiós historiador Manuel Pérez Ledesma escriví que després de la derrota «*el único cambio político relevante se produjo de acuerdo con los mecanismos tradicionales de turno*»¹⁴². En aquest sentit José Varela exclamava que «*De hecho, éste [el torn polític] volvió a funcionar con precisión pendular: en*

¹³⁵ FUSI, Juan Pablo & PALAFOX, Jordi. *España: 1808-1996. El desafío de la modernidad*. p. 164.

¹³⁶ PRO, Juan. “La política en tiempos del Desastre”. A: PAN-MONTOJO, Juan (coord.). *Más se perdió en Cuba: España, 1898 y la crisis de fin de siglo*. Madrid: Alianza, cop., 1998, p. 183. Important, per la seva menció i rellevància al capítol primer del present treball, l’afirmació de Richard Herr quan esmenta que «*Joaquín Costa y los de la generación del 98 vieron en el turno pacífico y el caciquismo, junto con la oligarquía que los manejaba, una corrupción del ideal democrático: pero lo cierto es que el sistema permitía mantener unidas a la Monarquía las fuerzas que, por entonces, podían verdaderamente representar un peligro*». HERR, Richard. “La guerra del 98 vista en un marco universal”. A: *Imágenes del 98*. Bilbao: Fundación BBVA, 1999, p. 47.

¹³⁷ ELIZALDE, María Dolores. “Balance del 98...”. pp. 181-182; Podria esmentar-se el cas, per exemple, d’Itàlia, on varen existir pràctiques de dominació caciquista d’una oligarquia política que mantenia sotmès a l’electorat a través dels mecanismes clàssics de patronat i clientelisme. També hi hauria cassos similars a França o a Portugal. PRO, Juan. “La política en tiempos del Desastre”. p. 188.

¹³⁸ Veure el text de les cites número 79 i 91 respectivament.

¹³⁹ PRO, Juan. “La política en tiempos del Desastre”. p. 159.

¹⁴⁰ *Ibid.* p. 215.

¹⁴¹ *Ibid.* p. 219.

¹⁴² PÉREZ, Manuel. “Después del 98”. A: JULIÁ, Santos (dir.). *Memoria del 98: [de la guerra de Cuba a la Semana Trágica]*. Madrid: El País, cop., 1997, p. 184.

1901 juraba un nuevo gabinete encabezado por... ¡Sagasta!, el mismo que había presidido el “gobierno de la vergüenza” que condujera al “Desastre”»¹⁴³. Finalment, Sebastian Balfour comentà que «el régimen que había regido a todo lo largo de esta catástrofe nacional seguía en su sitio y sobrevivió durante los siguientes veinticinco años» i finalitzà esmentant que «Dos años después el líder liberal Mateo Sagasta [...] había vuelto al poder con un equipo ministerial muy próximo al del período de la guerra»¹⁴⁴.

En conseqüència, i abans d'introduir les conclusions d'aquest títol, cal apuntar – que no exposar, ja que donaria pas a una temàtica extensíssima que requeriria un estat de la qüestió propi¹⁴⁵ – una de les grans qüestions rellevants arran del '98: l'emergència política dels «regionalismes» català – sobretot – i basc – en menor mesura. Centrant l'incís en el primer, com afirmà Jordi Llorens el «el 1901 aquest moviment s'endinsà definitivament, de la mà de la Lliga Regionalista, en el camp de la política activa», tot i que «El catalanisme polític fou el resultat final d'un estat d'opinió llargament gestat que, nascut de forma paral·lela al procés de construcció de l'estat liberal espanyol (bastit, com és ben sabut, sota uns paràmetres eminentment unitaristes i descentralitzadors) [...]»¹⁴⁶. Per consegüent, amb la derrota de 1898 sorgí un «sentiment catalanista més o menys vague [...] [que] impregnà la societat catalana. Per a molts catalanistes, el moment de passar a la política veritable semblava haver arribat»¹⁴⁷. Per tant, el «Desastre» finisecular va empenyar l'emergència política d'aquells «regionalismes» que, a voltants de segle, varen saltar definitivament a l'arena de la lluita electoral¹⁴⁸.

¹⁴³ VARELA, José. “Del Desastre y sus consecuencias”. A: DARDÉ, Carlos [et. Al]. *Imágenes y ensayos del 98*. Pròleg de Raymond Carr. València: Fundación Cañada Blanch, 1998, p. 262. Veure, novament, Cf. Annex, figura 5.

¹⁴⁴ BALFOUR, Sebastian. *El fin del imperio español (1898-1923)*. pp. 59-60.

¹⁴⁵ De fet, la magnitud de la temàtica es pot palesar en l'obra del prestigiós historiador Josep Termes, el qual va escriure TERMES, Josep. *Història del catalanisme fins 1923*. Barcelona: Pòrtic, 2000. En les vuit centes pàgines d'aquesta voluminosa obra l'autor no es centrarà, només, en el catalanisme polític, sinó en tots els altres aspectes – com el social – que formaven, en definitiva, la corrent catalanista.

¹⁴⁶ Ambdues referències textuais a LLORENS, Jordi. “El catalanisme: de les Bases de Manresa a la fundació de la Lliga Regionalista”. A: *La Resposta Catalana a la crisi i la pèrdua colonial de 1898*. Barcelona: Generalitat de Catalunya; Editorial 92, 1998, p. 29; Així doncs com exposà, alguns anys més tard, el prolífic catedràtic Jordi Casassas i Ymbert hi ha tres aproximacions generals a l'origen del catalanisme: per una banda «la de los partidarios de la larga distancia, que opinan que debemos retrotraernos a la Época Moderna y a la crisis absolutista»; per altra banda «la perspectiva de los que sitúan el origen en los problemas creados en la “región” por la implantación del Estado liberal»; i, finalment, aquella «visión más restrictiva de los que opinan que una cosa son los precedentes y otra la moderna problemática nacional, un problema eminentemente político que debemos situar en los últimos años del XIX y, sobre todo, en el siglo XX; para el caso catalán, aquí existente los que sitúan el comienzo en la reacción frente al desastre colonial de 1898 [...] y los que sitúan el origen algo más atrás, en la movilización desencadenada por la Exposición Universal de 1888». CASASSAS, Jordi. “Nación y nacionalismo: notas para el estudio comparado del caso catalán en relación al resto de nacionalismos periféricos de España”. A: *Cercles. Revista d'història cultural*. Barcelona: Universitat de Barcelona. Núm. 12, 2009, pp. 16-17

¹⁴⁷ *Ibid.* pp. 37-38.

¹⁴⁸ Per Alfonso Botti «a la altura del 98 existen ya corrientes regionalistas y nacionalistas periféricas – por así decirlo – y el 98 empuja estas corrientes hacia su politización». BOTTI, Alfonso. “Patria y religión en el 98”. A: *Imágenes del 98*. Bilbao: Fundación BBVA, 1999, p. 105; En aquest sentit l'any 1901 es va produir la fusió entre el Centre Nacional Català amb la Unió Regionalista donant lloc a la Lliga Regionalista. Aquest nou partit va assolir una espectacular victòria a la ciutat de Barcelona en les eleccions generals de 1901 en detriment dels partits dinàstics. LLORENS, Jordi. “El catalanisme: de les Bases de Manresa...”. p. 40; tanmateix, i com digué Sebastian Balfour, és necessari esmentar respecte a la Lliga Regionalista que «era más un movimiento regionalista que nacionalista: buscaba afirmar los intereses catalanes [...] con el objetivo de modernizar España traspasando el poder político a la burguesía industrial de la periferia». BALFOUR, Sebastian. *El fin del imperio español (1898-1923)*. p. 154.

Així les coses, en definitiva, durant el *repensar* historiogràfic de 1998 – tot i que ja ho havien apuntat José Francos i Manuel Azaña – es copsà com no només no es produí un «Desastre», sinó que directament no es produïren canvis exceptuant, com s’ha exposat, l’entrada del catalanisme i el basquisme en l’escena política. Per tant, i abans de concloure l’element polític, és adient esmentar – però no aprofundir, també per l’extensió que suposaria – un dels debats que sorgiria respecte a la Restauració – i relacionat amb la derrota de 1898 –: la qüestió de la democratització d’Espanya¹⁴⁹. En aquest sentit, com apuntà Teresa Carnero,

*La democracia no está institucionalizada en España ni antes ni después de 1890, pese haberse avanzado, sin lugar a dudas, durante la primera etapa de la Restauración en la consecución de dos logros definitivos de un sistema político de esas características: el reconocimiento en 1887 de los derechos individuales y la adopción en 1890 del sufragio universal masculino*¹⁵⁰.

4.2. L’economia i el «Desastre».

Continuant doncs amb l’anàlisi d’aquestes temàtiques tractades durant el centenari és menester acudir a la problemàtica de l’economia del període i, principalment, a les conseqüències que tingueren sobre aquesta la derrota¹⁵¹. En aquest sentit ja pot afirmar-se amb rotunditat que, en el camp de l’economia, la conclusió més important d’aquell *repensar* cent anys després és d’una pràctica unanimitat entre els autors: no es pot parlar de crisi econòmica arran del ’98. No només no hi hagué estancament ni retrocés en el sistema econòmic sinó que, a més, es podria enumerar els efectes positius que va tenir el fi de les guerres (finiseculars) i la pèrdua de les colònies¹⁵². Per tant, i en primer lloc, Pedro Fraile indicà que «*parece dudoso, por lo tanto, que la pérdida de las últimas colonias fuese una gran catástrofe para España en su conjunto*». En aquest sentit el catedràtic exposar que «*los índices de producción y consumo apenas detectan la independencia de Cuba*» i que «*la repatriación de capitales supuso una entrada de 1700 millones de pesetas entre el “desastre” y 1906, y un crecimiento paralelo de los depósitos bancarios en el sistema financiero español*»¹⁵³. Tanmateix, també esmentarà la poca influència i impacte de la pèrdua de les colònies en el comerç exterior incidint que les exportacions a Cuba varen recuperar-se fins a assolir, després de la Gran Guerra, el mateix nivell que s’havia produït

¹⁴⁹ Donat l’objectiu del present treball no s’aprofundirà en el debat i en la temàtica de la democratització espanyola durant aquesta etapa. En aquest sentit veure CARNERO, Teresa. “Elites gobernantes y democratización inacabada (1890-1923)”. A: *Historia Contemporánea*. Bilbao: Universidad del País Vasco. Núm. 23, 2001, pp. 483-508.

¹⁵⁰ CARNERO, Teresa. “Sistema de partidos y parlamento: ¿una democratización imposible?” A: JULIÁ, Santos (coord.). *Debates en torno al 98: estado, sociedad y política*. Madrid: Comunidad de Madrid, 1998, p. 94.

¹⁵¹ Elena Hernández Sandoica indica que fou, de fet, la temàtica més revisada.

HERNÁNDEZ, Elena. “La historiografía más reciente sobre el ‘98”. A: *Iberoamericana. América Latina-España-Portugal. Ensayos sobre letras, historia y sociedad*. Berlín-Frankfurt: Instituto Ibero-Americano de Berlín. Vol. 5, 2002, p. 215.

¹⁵² ELIZALDE, María Dolores. “Balance del 98...”. p. 187.

¹⁵³ FRAILE, Pedro. “¿Fue realmente un desastre?”. A: JULIÁ, Santos (dir.). *Memoria del 98: [de la guerra de Cuba a la Semana Trágica]*. Madrid: El País, cop., 1997, p. 204.

en les dècades precedents a 1880¹⁵⁴. Així les coses per Antonio Gómez no es podia negar l'endarreriment de l'economia espanyola, preeminentment de base agrària, però calia rebutjar la visió negativa que va proporcionar la literatura regeneracionista del 98, ja que «*el atraso no era incompatible con una estructura productiva agrícola e industrial que desde mediados del siglo XIX estaba embarcada en un proceso de modernización, aunque lento y gradual*». Finalment conclou, responent a la pregunta que realitzà Macías Picavea l'any 1899, «¿*Cómo se gangrenará?*» *No hubo gangrena porque no se trató en ningún momento de una economía estacionaria y cerrada sino, antes bien, abierta al ejemplo exterior*»¹⁵⁵. Posteriorment, Sebastian Balfour advertirà que, contràriament als pronòstics d'una ruïna després de la pèrdua de les colònies, l'economia espanyola no va caure en una immediata crisi: ans bé el contrari, les estadístiques macroeconòmiques dels primers anys del segle XX mostraren una «*menor inflación, reducción de la deuda pública y mayor índice de inversión de capital*»¹⁵⁶. I, si bé es produí una caiguda de les exportacions, la disminució no fou tan elevada com s'esperava. A més, amb la fallida del valor de la pesseta de resultes de la guerra amb els EE.UU, moltes indústries espanyoles varen conèixer una expansió sense precedents de les exportacions. De manera que, si bé l'enviament d'aquestes a les colònies va disminuir en 263 milions de pessetes entre 1897 i 1899, la pèrdua va compensar-se amb el creixement de les exportacions a altres països¹⁵⁷. Així doncs, un dels elements que destacarà el prestigiós hispanista – i que varen reiterar altres autors – fou la repatriació de capitals. Respecte a aquest factor Sebastian Balfour anuncià que «*Los efectos económicos del fin del imperio fueron atenuados, sobre todo, por la espectacular afluencia de capital de los españoles residentes en Hispanoamérica. Se ha estimado que como consecuencia de la guerra se repatriaron más de 1.600 millones de pesetas (patrón oro)*»¹⁵⁸. Finalment és menester esmentar l'impressionant i magnífic treball de l'historiador Juan Pan-Montojo respecte a l'economia del període, amb una (excel·lent) radiografia dels diferents sectors econòmics de l'Espanya finisecular i l'impacte del '98 sobre aquella. En aquest capítol doncs, i per centrar la seva argumentació en la temàtica aquí treballada, cal mencionar que «*A finales del siglo XIX, España era un país agrario [...] la agricultura [...] constituía su eje [del sector econòmic]*»¹⁵⁹. Ara bé, tot i la crisi agrària del

¹⁵⁴ Val a dir que hi hagué una diferència flagrant entre la «primera pèrdua» de l'imperi i aquesta segona, ja que en la pèrdua continental si que es produí un enfonsament del comerç exterior – donat, també i en bona mesura, per l'extensió dels territoris. Sobre aquesta temàtica veure l'antic però impressionant treball de FONTANA, Josep. “Colapso y transformación del comercio exterior español entre 1792 y 1827: un aspecto de la crisis de la economía del Antiguo Régimen en España”. A: *Moneda y Crédito*. Madrid: [s.n.]. Núm. 115, 1970, pp. 3-23. Sobre l'afirmació exposada al text FRAILE, Pedro. “¿Fue realmente un desastre?”. p. 204.

¹⁵⁵ GÓMEZ, Antonio. “La economía española a caballo de dos siglos”. A: *Imágenes del 98*. Bilbao: Fundación BBVA, 1999, p. 99.

¹⁵⁶ BALFOUR, Sebastian. *El fin del imperio español (1898-1923)*. p. 63.

¹⁵⁷ *Ibid.* p. 64.

¹⁵⁸ *Ibid.* p. 64.

¹⁵⁹ PAN-MONTOJO, Juan. “El atraso económico y la regeneración”. A: PAN-MONTOJO, Juan (coord.). *Más se perdió en Cuba: España, 1898 y la crisis de fin de siglo*. Madrid: Alianza, cop., 1898, p. 264.

darrer terç del s. XIX, les conseqüències de la derrota sobre l'economia foren pràcticament inexistents. Juan Pan-Montojo exposà que els costos financers de la guerra i la derrota l'any 1898 varen xifrar-se en «*algo más de 2.000 millones de pesetas [...] esto es por encima de los presupuestos normales de las propias colonias y de los Servicios centrales de los ministerios de Ultramar, Guerra y Marina*»¹⁶⁰. Tanmateix, la suma de tots els deutes signats per l'Estat (interior, exterior i amortitzable) i el deute emès a les colònies «*ascendía a 31 de diciembre de 1898 a 9.796 millones de pesetas, una cifra casi igual al PIB de 1898*»¹⁶¹. Així les coses, encara tot i aquest gran deute, l'economia no entrà en una crisi, ans bé el contrari. El prestigiós historiador afirmar que

*la repatriación de capitales ultramarinos, creciente desde 1895, alcanzó magnitudes muy elevadas el propio año de la derrota. En 1898 aumentaron los fondos de cuentas corrientes en el Banco de España hasta alcanzar una cifra que sólo sería superada en 1917 [...] La paz traía consigo, por tanto, una coyuntura de auténtica euforia inversora*¹⁶².

A més, i com s'ha copsat anteriorment, també incidirà en el valor de la pesseta i la repatriació de capitals:

*Fruto de la llegada de capitales a la Península, el tipo de cambio de la peseta empezó a recuperarse desde finales de 1898 [...] La repatriación de capitales, el mantenimiento e incluso expansión de las exportaciones, no obstante la pérdida de las colonias, y el éxito de la estabilización de Villaverde [ministro d'Hisenda] estuvieron detrás de una de las grandes discontinuidades con que se inauguró el nuevo siglo: la expansión de la banca comercial*¹⁶³.

Per tant, en definitiva, Juan Pan-Montojo exposà que si bé el «Desastre» de 1898 no fou una bona culminació de la història econòmica espanyola del s. XIX, molt ràpidament es va demostrar com el «Desastre» militar no implicà un «Desastre» econòmic; després de fer un repàs per totes les reformes que varen aplicar-se a partir del '98 conclou que «*El “Desastre” no fue, en consecuencia, un desastre económico ni a corto ni a medio plazo*»¹⁶⁴.

Així les coses es creu adient concloure el present apartat incidint novament en aquesta interpretació que es realitzà durant el *repensar* de 1998. Com apuntà el prestigiós i especialista en història econòmica Jordi Maluquer la tan temuda – i esperada – crisi, conseqüència tant de la pèrdua dels mercats colonials com pel cost de les guerres, va resultar una falsa alarma. L'historiador català afirmà que «*El gran aumento de la inversión privada, alimentada por la*

¹⁶⁰ *Ibíd.* p. 286.

¹⁶¹ *Ibíd.* p. 288.

¹⁶² *Ibíd.* pp. 288-289.

¹⁶³ *Ibíd.* p. 289. Per a copsar tant l'evolució de la repatriació de capitals com la seva importància a voltants de 1898, veure Cf. Annex, figura 8.

¹⁶⁴ *Ibíd.* p. 327. Per a les reformes, veure PAN-MONTOJO, Juan. “El atraso económico y la regeneración”. pp. 308-326; per veure el poc impacte de la derrota sobre els ingressos i les despeses Cf. Annex, figura 6.

inversión extranjera directa, las transferencias de los españoles en el exterior y las remesas de los emigrantes, impulsaron la transformación agrícola y la diversificación industrial»¹⁶⁵. Així mateix – en un altre treball – va concloure que «*La pérdida de los mercados coloniales, a nivel del conjunto de la economía, no provocó ninguna alteración significativa [...]. La economía española, en fin, atravesó el supuesto desastre del período bélico en condiciones de auténtico auge económico*»¹⁶⁶. No obstant això, l'impacte de la derrota de 1898 va propiciar un esclat de discursos contra el liberalisme clàssic – com succeí en els altres països occidentals – que es coneix com a *crisi de final de segle* i, també, va promoure una reflexió més profunda sobre la naturalesa de l'endarreriment econòmic espanyol¹⁶⁷. A continuació cal exposar, doncs, les reflexions i interpretacions sobre la intel·lectualitat finisecular durant el *repensar* de 1998.

4.3. La intel·lectualitat finisecular: crítiques, crisi de consciències i un pensament en l'onada europea.

Un cop analitzat, succintament, l'impacte que tingué la derrota de 1898 sobre els sectors polític i econòmic, ara és imperiós acudir al tercer dels pilars fonamentals que estructurà les reinterpretacions centenàries: es fa referència a la intel·lectualitat finisecular i, lligada a aquesta, la qüestió de la construcció – o el seu fracàs – de la nació espanyola. Aquesta temàtica és, certament, complexa i densa, però també cabdal donat que fou la promotora, fonamentalment, de la idea del «Desastre». És per aquesta raó que s'intentarà exposar el més comprensible i amb la major síntesi possible les idees i interpretacions que sorgiren sobre ella tot lligant al màxim l'exposició amb l'objecte d'estudi del present treball. En conseqüència es procedirà a esmentar, en primer lloc, el debat sobre la (no) existència de la coneguda «*literatura del desastre*» i la «*generación del '98*»; en segon lloc, es donarà pas a la qüestió de la crisi ideològica i de consciència nacional que implicà la derrota; i, finalment, es farà una menció a la inserció d'aquest corrent *intel·lectual* dins del context europeu de l'època i a la intenció d'aquella amb la difusió de la idea del «Desastre». Per tant, i per una banda, cal destacar que hi hagué durant el *repensar* diferents interpretacions sobre la «*generación del '98*»¹⁶⁸. Primerament és menester iniciar la contraposició de visions aportant aquella que reafirmà i defensà la seva existència: per

¹⁶⁵ MALUQUER, Jordi. “Los economistas españoles ante la crisis del 98”. A: *Revista de historia industrial*. Barcelona: Universitat de Barcelona. Núm. 12, 1997, p.35.

¹⁶⁶ MALUQUER, Jordi. “El impacto de las guerras coloniales de fin de siglo sobre la economía española”. A: TEDDE, Pedro. *Economía y Colonias en la España del 98*. Madrid: Síntesis, 1999, p. 118.

¹⁶⁷ En aquest sentit, com digué Antonio Gómez, «*Ninguna faceta de la economía española se libró de las aceradas críticas de los regeneracionistas: comercio, educación, finanzas, transportes y comunicaciones estuvieron en su punto de mira*». GÓMEZ, Antonio. “La economía española a caballo de dos siglos”. p. 86; PAN-MONTOJO, Juan. “El atraso económico y la regeneración”. p. 327; MALUQUER, Jordi. “Los economistas españoles ante la crisis del 98”. p. 35.

¹⁶⁸ Per a més informació sobre el debat de la generació del 98 també veure NEGRO, Dalmacio. “Debate sobre la generación del 98”. A: *Anales de la Real Academia de Ciencias Morales y Políticas*. Madrid: Academia de Ciencias Morales y Políticas. Núm.75, 1998, pp. 503-514.

l'historiador Pedro Laín Entralgo – ja aparegut anteriorment en el present treball¹⁶⁹ – la «*generación del 98, en suma, no es una generación literaria*», sinó que fou una «*generación de españoles más o menos coetáneos y más o menos intelectuales y literatos, que concordantemente respondieron a la situación histórica de la España anterior al Desastre, a la que hizo patente el Desastre y la que al Desastre subsiguió*»¹⁷⁰. De manera que l'historiador redirigia la seva interpretació continuant acceptant l'existència de la generació d'intel·lectuals. Així doncs, posteriorment cal advertir que hi hagué interpretacions de caràcter més neutre i que apostaren per una visió més equilibrada: en aquesta direcció Vicente Cacho va distingir entre diferents generacions d'intel·lectuals al voltant del fi de segle i Domingo Ynduráin va rebatre l'existència d'unes reivindicacions comunes entre «*los hombres del 98*»¹⁷¹. Emperò, en contraposició a aquella interpretació de Pedro Laín Entralgo es va proposar la de la negació tant d'una «*generación del '98*» – tot començant a aparèixer conceptualitzacions diferents – com d'una literatura pròpiament del «Desastre». I això sembla clau per a «desintegrar» i discernir el 98 com a promotor de tota aquella reverberació cultural i intel·lectual. En aquest sentit, doncs, Carlos Serrano es mostrà clarividenc quan afirmar que «*No hay literatura del Desastre ¿Dónde está, si no, la novela de la guerra de Cuba? [...] No existió la obra de creación que hiciera realmente suyo el tema del abandono, de la derrota*»¹⁷². Finalment, també continuà assenyalant que «*los escritores o artistas que aparecen en torno a 1900 y que pretenden asumir ese peculiar momento histórico, salvo en contadas ocasiones no se pensaron como miembros de una “generación” dotada de un proyecto común*»¹⁷³.

Així les coses, per altra banda, exposades breument les visions generals que romangueren durant les (re)interpretacions de 1998 sobre l'existència – o no – de la «*generación del '98*», ara correspon palesar molt succintament la visió d'alguns historiadors sobre els intel·lectuals finiseculars i, particularment, els «regeneracionistes». A aquest respecte és menester citar que, per Juan Pablo Fusi i Jordi Palafox, el «Desastre» provocà en l'àmbit intel·lectual una profunda crisi de consciència nacional lligada a una intensa reflexió sobre Espanya i la seva significació en la història. Tanmateix, aquells autors també assenyalaren el '98

¹⁶⁹ Veure cita número 98.

¹⁷⁰ LAÍN, Pedro & SECO, Carlos (ed.). *España en 1898. Las claves del Desastre*. p. 306.

¹⁷¹ ELIZALDE, María Dolores. “Balance del 98...”. pp. 204-205.

¹⁷² SERRANO, Carlos. “Conciencia de la crisis, conciencias en crisis”. A: PAN-MONTOJO, Juan (coord.). *Más se perdió en Cuba: España, 1898 y la crisis de fin de siglo*. Madrid: Alianza, cop., 1998, p. 335; En aquesta direcció Clara María Molero ja esmentar que «*Hay que buscar mucho para encontrar en la literatura joven del 98 los reflejos directos de la contienda: apenas tres artículos de Azorín se refieren a la guerra y sólo hace alguna velada alusión en Pío Baroja*». MOLERO, Clara María. “El Desastre del 98 en la literatura”. p. 219; Tanmateix, la terminologia de la *literatura del desastre* també pot conduir al debat, tot i que els postulats en pro d'emprar aquella són, en bona mesura, menors. Per exemple, per Carmen González Martínez sí que existí: «*En la “literatura del desastre” derivada de este hecho político, se genera un ambiente propicio al posicionamiento antipolítico, característico de la literatura del desastre*». GONZÁLEZ, Carmen. “Historiografía hispano-cubana y perspectivas analíticas del 98: crisis del Estado Español”. A: *Anales de Historia Contemporánea*. Murcia: Universidad de Murcia. Núm. 14, 1998, p. 24.

¹⁷³ SERRANO, Carlos. “Conciencia de la crisis, conciencias en crisis”. p. 340.

com un motor de canvis, de reformes i de regeneració, que tingué a Joaquín Costa com el principal teoritzador¹⁷⁴. Precisament en aquesta mateixa direcció Sebastian Balfour escriví que el «Desastre» va estimular les especulacions sobre «*la historia y el alma de la nación*», així com també de la cerca constant sobre l'essència de la identitat nacional¹⁷⁵. És considerable aturar momentàniament l'exposició de la interpretació de l'hispanista per copsar una de les seves propostes certament cabdal: es fa referència a la visió sobre que aquest moviment va dirigir la seva «*cólera*» sobretot contra el sistema polític. El sistema de la Restauració va inaugurar un llarg i fructífer període de calma – «*la paz, “la amable paz”*»¹⁷⁶ – a canvi d'una subordinació de les classes mitjanes a l'ordre establert. De manera que aquest espectre social va veure – majoritàriament – tancades les possibilitats d'accedir als privilegis i, en definitiva, al poder. Per tant, i quan arribar el «Desastre», pels més radicals ja no només es tractaria de canviar i substituir als polítics, sinó de canviar el mateix sistema¹⁷⁷. En aquesta direcció, per Joaquín Costa i molts dels regeneracionistes el problema d'Espanya – tan reflexionat per tants durant tantes dècades – era la seva classe política, la qual fou definida sovint com un tumor. Aquella «*“facció extraña” ejercía el poder a través de un sistema de clientelismo y corrupción que se definía con la expresión del caciquismo*». De manera que, davant aquella «facció», les elits intel·lectuals i econòmiques esdevindrien els agents naturals de modernització del país¹⁷⁸. Emperò, en suma i en definitiva, per Sebastian Balfour el fracàs del moviment regeneracionista estigué fonamentat, precisament, en la no capitalització de la crisi de legitimitat de l'ordre establert¹⁷⁹. Així les coses, i per continuar amb la visió d'altres autors, també cal advertir que José Maria Jover va assenyalar el regeneracionisme com un corrent que va reaccionar davant les causes de la crisi finisecular: un corrent, per altra banda, producte de l'actitud de bona part de la mitjana burgesia disconforme amb el sistema i amb la praxi política

¹⁷⁴ FUSI, Juan Pablo & PALAFOX, Jordi. *España: 1808-1996. El desafío de la modernidad*. p. 177.

¹⁷⁵ BALFOUR, Sebastian. *El fin del imperio español (1898-1923)*. p. 74.

¹⁷⁶ Cita realitzada per Carlos Dardé i mencionada en pàgines anteriors. Veure cita núm. 108.

¹⁷⁷ Sembla perfectament evident el títol de l'obra exposada ulteriorment de Joaquín Costa: *Oligarquía y Caciquismo como la forma actual de gobierno en España: urgencia y modo de cambiarla*. De la mateixa manera s'invita al lector, a partir d'aquesta interpretació de Sebastian Balfour, a entendre la cita núm. 60 del present treball. Sobre les afirmacions realitzades al text, BALFOUR, Sebastian. *El fin del imperio español (1898-1923)*. p. 78. Cal destacar, a més i com ja s'ha exposat anteriorment, que la crítica al Govern i al sistema caciquista fou pràcticament majoritària en tots els regeneracionistes. Només cal copsar, en el present treball, les cites número 27, 34, 41, 43 o 57 dels autors exposats en el primer capítol. Respecte a l'afirmació del text, i com mencionar Fernando Sánchez, «*el caciquismo, realidad consubstancial a la España rural, mucho más compleja de lo que pensaban sus críticos, se convirtió, pues, además de mito de la pequeña burguesía, angustiada por su propia impotencia, en el fundamento de los males de la sociedad española*». SÁNCHEZ, Fernando. “1898. Guerra en las colonias y crisis social en España”. A: *Anales de Historia Contemporánea*. Murcia: Universidad de Murcia. Núm. 14, 1998, p. 184

¹⁷⁸ BALFOUR, Sebastian. *El fin del imperio español (1898-1923)*. p. 92. Com s'ha exposat anteriorment «*es el gobierno y dirección de los mejores por los peores [...] que mantiene lejos de la cabeza [...] la élite intelectual y moral del país*». Veure cita núm. 61.

¹⁷⁹ BALFOUR, Sebastian. *El fin del imperio español (1898-1923)*. p. 100. Paradoxalment, per José María Marco, «*El desastre no era, en realidad, lo ocurrido aquella tarde a la salida de la bahía de Santiago de Cuba. El auténtico desastre era justamente lo ocurrido en Madrid y en España entera, es decir, lo que no ocurrió: otra ocasión frustrada de derribar el sistema, proclamar la justicia y hacer la revolución*». MARCO, José María. “La invención del 98”. A: *Imágenes del 98*. Bilbao: Fundación BBVA, 1999, pp. 127-128.

de la Restauració¹⁸⁰. Posteriorment, Edward Inman Fox va advertir un grup d'intel·lectuals que va definir-se per una falta de confiança tant amb els resultats del liberalisme com amb l'evolució de la societat burgesa. Aquesta última concepció negativa anà, sobretot, lligada a la manca d'eficàcia de les institucions polítiques.¹⁸¹ En última instància, finalment és menester palesar una interpretació «diferent» a les esmentades: es fa referència a la visió – senzillament magistral, que apuntarà en l'obra col·lectiva *Más se perdió en Cuba* i posteriorment ampliarà en la magna publicació *Mater Dolorosa* – de José Álvarez Junco sobre la nació espanyola durant la conjuntura finisecular. Respecte a la tesi, i per tancar aquest contrapunt de perspectives, és adient, si es permet, exposar íntegrament el paràgraf en el qual realitzà un resum de la seva principal percepció sobre el «Desastre» i la implicació nacional que provocà. L'autor del present treball no té la capacitat expositiva de l'experimentat historiador:

El “Desastre” de 1898 es, pues, un caso claro de exageración o percepción sobredimensionada de unos acontecimientos, de limitada importancia en sí mismos pero vividos como una desgracia colectiva de proporciones cataclísmicas [sic]. Percepción errónea que se basaba – según la tesis que se va a defender en este artículo – en factores político-culturales: en el clima nacionalista propio de finales del XIX y en los problemas de la construcción de la identidad española a lo largo de todo el siglo. Lo que “se perdió en Cuba” no fue, en definitiva, algo de gran valor material, sino una ilusión, un ensueño imperial, la ficción de ser todavía uno de los grandes poderes coloniales¹⁸².

Per tant, el conegut «Desastre» és, per José Álvarez Junco, una percepció sobredimensionada d'uns fets que, per si mateixos, poca importància tingueren. Aquest element és fonamental per copsar doncs la separació, la fissura, entre la «realitat» de la derrota i la dramàtica terminologia. Tot i això, com s'ha mostrat, aquesta conceptualització en clau de «Desastre» va portar tant a una reflexió dels regeneracionistes sobre l'estat d'Espanya en el fi de segle, amb una crítica constant i visceral del sistema (polític) de la Restauració – que, igualment i com s'ha exposat en els ulteriors títols, no va tenir implicacions directes –, com a una crisi de la consciència nacional¹⁸³. Així doncs, en tercer lloc i finalment, cal comprendre com els historiadors que participaren en el centenari varen inserir aquestes reflexions finiseculars – sobretot les regeneracionistes – dins d'un marc cronològic més ampli i, a la vegada, en el context europeu de l'època. De manera que, per exemple, per Carlos Seco hi hagué un «*nuevo regeneracionismo*,

¹⁸⁰ FERNÁNDEZ, Eloy. “Regeneracionismo: los límites de la utopía”. A: JULIÁ, Santos (dir.). *Memoria del 98: [de la guerra de Cuba a la Semana Trágica]*. Madrid: El País, cop., 1997, p. 213.

¹⁸¹ INMAN, Edward. “El trasfondo intelectual del 98”. A: DARDÉ, Carlos [et. al.]. *Imágenes y ensayos del 98*. Pròleg de Raymond Carr. Valencia: Fundación Cañada Blanch, 1998, p. 130.

¹⁸² ÁLVAREZ, José. “La nación en duda”. A: PAN-MONTOJO, Juan. *Más se perdió en Cuba. España. 1898 y la crisis de fin de siglo*. Madrid: Alianza, cop., 1998, p. 411. Aquesta idea del somni imperial, associada sovint amb la percepció d'Espanya com a potencia de segon ordre, pot veure's clarament en el text corresponent a la cita núm. 64.

¹⁸³ Aquest estat de consciència era el que, per Azaña, resultava important com a document històric dels regeneracionistes: «*que toda aquella producción, en su fase puramente crítica, si tiene hoy un valor documental e informativo, puesto que nos revela un estado de conciencia ya histórico*». Veure cita núm. 94.

esto es, el que aparece condicionado y definido por la experiencia del Desastre» ja que, exposà, «el arbitrista regeneracionista era muy anterior»: *Los Males de la patria*, la famosa obra de Lucas Mallada, era de 1890¹⁸⁴. En conseqüència, la crisi d'identitat nacional i dels valors patriòtics fou inserta en la decadència del positivisme i l'auge del vitalisme i, per tant, resultar no ser aliena als plantejaments que realitzaven els intel·lectuals d'altres països europeus¹⁸⁵. En aquesta direcció, com esmenta José Varela, el 98 va suposar «un aldabonazo en la historia española»; però igual que ho fou per Espanya 1898 va ser «sino por iguales fechas al menos por la misma época, la derrota de Sedán en la Francia del 70, Adua en 1896 por los italianos, o la crisis del “ultimátum” de 1890 en Portugal»¹⁸⁶. En suma i en definitiva, l'impacte del «Desastre» provocar una magnificació de les preocupacions que ja existien en aquella conjuntura: unes preocupacions insertes dins d'una crisi moral que va afectar els intel·lectuals de tota Europa del *fin de siècle*¹⁸⁷.

4.4. La reacció popular davant el «Desastre» i l'immutable interpretació sobre la marina espanyola de la derrota.

Així les coses, els tres factors ulteriorment explicats foren els més tractats durant el centenari de 1998. Ara bé, esdevindria incorrecte concloure el present capítol sense un breu i succint repàs a dues temàtiques més: la centrada tant en les respostes de la societat davant el «Desastre» com la vessant militar del conflicte. Per tant, i en primer lloc, respecte a la resposta de la societat espanyola, per Manuel Pérez Ledesma «*La derrota no trajo consigo un movimiento de rechazo de la Corona y del régimen monárquico; tampoco una reacción en contra del Ejército, o una protesta frente a las concesiones territoriales que el Gobierno español tuvo que aceptar*»¹⁸⁸. Emperò, ell mateix advertir que la manca de reaccions nacionalistes no s'havia d'entendre com una passivitat total i absoluta. Els objectius de bona part de la societat espanyola eren uns altres: el govern, per una banda, i l'església catòlica, per l'altra. Tanmateix, apuntarà que si hi hagué

¹⁸⁴ De fet ja l'historiador Tuñón de Lara establia l'inici del regeneracionisme en la publicació d'aquesta obra de Mallada.

LAÍN, Pedro & SECO, Carlos (ed.). *España en 1898. Las claves del Desastre*. p. 241. També, en la mateixa línia, els autors Amando de Miguel, Roberto Luciano-Barbeito i Juan Pro Ruiz exposen opinions semblants. Respecte als dos primers «*La sensación de crisis finisecular no aparece de golpe en los publicistas de la época como una consecuencia de la vergonzosa derrota bélica de 1898. [...] Ese suceso es el que le da relieve, pero la dolencia era anterior*». DE MIGUEL, Amando & LUCIANO, Roberto. *El Final de un siglo de pesimismo, 1898-1998*. p. 34; respecte al tercer «*este tipo de discurso no era nuevo en absoluto, ni nació con la guerra. Ésta sirvió si acaso como detonante o catalizador de unas críticas que venían prodigándose [...] desde la instalación misma del régimen [de la Restauración]*». PRO, Juan. «La política en tiempos del Desastre». p. 195.

¹⁸⁵ ELIZALDE, María Dolores. «El 98 desde una perspectiva normalizadora...». p. 711; Tanmateix, i en aquesta direcció, Luis Enrique Otero també advertir, respecte a la «*Generación del 98*», que «*encuentra su plena significación cultural en la crisis civilizatoria que atraviesa a Europa con el cambio de siglo [...] Las influencias de Kierkegaard, Bergson y Nietzsche hablan con claridad de la imposibilidad de contemplar a los autores del 98 desde una perspectiva exclusivamente española*». OTERO, Luis Enrique. «Realidad y mito del 98: Las distorsiones de la percepción. Ciencia y pensamiento en España (1875-1923)». A: CAYUELA, José (coord.). *Un siglo de España. Centenario, 1898-1998*. Cuenca: Universidad de Castilla La Mancha, 1998, pp. 541-542.

¹⁸⁶ VARELA, José. «Del Desastre y sus consecuencias». p. 265.

¹⁸⁷ BALFOUR, Sebastian. «El 98 y el nacionalismo español». A: *Imágenes del 98*. Bilbao: Fundación BBVA. 1999, p. 67.

¹⁸⁸ PÉREZ, Manuel. «La sociedad española, la guerra y la derrota». A: PAN-MONTOJO, Juan. *Más se perdió en Cuba. España, 1898 y la crisis de fin de siglo*. Madrid: Alianza, cop., 1998, p. 119.

quelcom que impressionà profundament a la població fou, sense dubte, la (lamentable) arribada dels soldats repatriats¹⁸⁹. Aquest element també fou ressaltat per Juan Pan-Montojo, el qual esmentà que arran de la propagació del coneixement sobre l'estat i les condicions d'arribada dels soldats hi hagué manifestacions en el pas dels trens o a l'arribada dels vaixells¹⁹⁰. Per tant, Sebastian Balfour indicaria pràcticament els mateixos elements que els apuntats pels autors ulteriors, tot afirmant que es produïren «*motines que acompañaron a los desembarco [de repatriats] y manifestaciones de grupos de veteranos que protestaban contra la incapacidad del gobierno para abonarles el total de sus pagas*»¹⁹¹. Per tant, durant la producció historiogràfica de 1998 la temàtica de l'impacte del «Desastre» sobre la societat tingué també un cert consens: si bé es produïren manifestacions contra el govern – preeminentment incitada per l'arribada dels repatriats – i l'església – que havia incitat en gran mesura a la guerra –, una mirada en perspectiva pot conduir a copsar com la població espanyola en general va reaccionar d'una forma passiva a la derrota. Emperò, aquesta afirmació no pot ocultar, com afirmar l'esmentat Sebastian Balfour, que a partir d'aquella conjuntura i, especialment, en el període justament posterior al de la derrota, hi hauria un extraordinari augment de l'agitació popular que es va estendre per tota Espanya¹⁹².

Així doncs, i respecte al segon dels elements a tractar – això és, l'àmbit militar –, cal destacar que fou una de les temàtiques que menys renovació i *repensar* va experimentar¹⁹³. En aquest sentit varen produir-se algunes investigacions sobre la situació i l'actuació de la marina espanyola que entrà en combat durant el «Desastre», així com sobre l'impacte negatiu que tingué aquest sobre la imatge de l'exèrcit. A més, durant el centenari varen realitzar-se estudis i congressos que tractaren la marina durant aquella etapa finisecular. Cal destacar, per exemple, la publicació *Revista de Historia Naval* que reservà, l'any 1998, un número en exclusiva per a la derrota, o el *I Congreso Internacional de Historia Militar* dedicat a l'exèrcit i l'armada de la

¹⁸⁹ *Ibid.* p. 121. Per a copsar la imatge que produí l'arribada dels soldats procedents de les restes (perdues) de l'imperi, veure Cf. Annex, figura 9.

¹⁹⁰ És considerable la contradicció que plantejà l'autor davant de la repatriació: per una banda, va suposar l'arribada d'aquells soldats, bruts i amb una moral totalment enfonsada, obligats a reincorporar-se sense suports en la vida civil. Per l'altra, i com s'ha mencionat anteriorment en el treball, va suposar l'arribada d'una gran quantitat de béns i capitals indians.

PAN-MONTOJO, Juan. "La repatriación". A: *Memoria del 98: [de la guerra de Cuba a la Semana Trágica]*. Madrid: El País, cop., 1997, p. 191.

¹⁹¹ BALFOUR, Sebastian. *El fin del imperio español (1898-1923)*. p. 127. Fernando Puell també emfatitzà en la dramàtica situació dels soldats que retornaven quan afirmà que «*Los 200.000 soldados que, en los últimos meses de 1898, arribaron a diversos puertos peninsulares se desperdijaron por ciudades y aldeas, muchos de ellos en pésimas condiciones de salud, otros mutilados o inutilizados para el trabajo, sin ayuda material, ni ayuda institucional*». PUELL, Fernando. "Cara y cruz del Desastre militar". A: *Imágenes y ensayos del 98*. Valencia: Fundación Cañada Blanch, 1998, pp. 115-116. Veure, a més, la cita núm. 92 per copsar com Melchor Fernández Almagro ja havia indicat, però sense aprofundir, aquests motins.

¹⁹² Val a dir que, en aquest sentit, José Francos Rodríguez indicar la passivitat i indiferència de la població, però no les manifestacions que varen realitzar-se al voltant de les problemàtiques exposades. Veure cites núm. 77 i 78.

Ibid. p. 114.

¹⁹³ HERNÁNDEZ, Elena. "La historiografía más reciente sobre el '98". p. 214.

mateixa¹⁹⁴. Altrament, fins i tot dins de la *immutabilitat* de les interpretacions al voltant de la temàtica castrense hi haurà un element clau a ressaltar: la concepció del «Desastre» militar com a conseqüència d'uns vaixells de fusta va desmitificar-se totalment. En aquest sentit, com indicà Agustín Ramón Rodríguez, els vaixells espanyols eren moderns, amb una construcció que no sobrepassava els deu anys d'antiguitat, i molts pràcticament foren entregats poc abans de la guerra¹⁹⁵. Aquesta interpretació permet comprendre perquè el diari *The Times* de Londres va descriure a l'Armada espanyola com una «*auténtica fuerza de combate, rápida, moderna y temible*»¹⁹⁶. Emperò, per contra, les (re)interpretacions també posaren l'incís en el lamentable estat de la majoria dels vaixells: molts estaven en reparació o construcció; altres estaven sense tripulació; en altres hi havia manca de canons; etc.¹⁹⁷ Així doncs, la planificació naval Espanyola, que seguia la *Jeune École* francesa – construcció d'una flota ràpida, mòbil, contrària als grans cuirassats – fou totalment inversa a la dels EE.UU – que decidí construir la marina segons el model britànic: cuirassats i potència artillera¹⁹⁸. Aquesta divergència, en definitiva i com apuntà Sebastian Balfour, conduïa l'estratègia naval espanyola a una guerra marítima centrada en atacs ràpids a les costes per, immediatament després, retirar-se a port¹⁹⁹. Ara bé, aquestes operacions mai varen poder dur-se a terme donada la imperiosa necessitat de protegir les costes insulars – Cuba, Puerto Rico, Filipines i les Canàries – i peninsulars²⁰⁰. Per tant, en suma i en definitiva, foren els ulteriors elements – i no aquells llegendaris vaixells de fusta – els quals portaren al «Desastre» de Cavite (1 de Maig), primer, i Santiago de Cuba (3 de Juliol), després.

Finalment és menester fer menció breument a l'impacte que la derrota tingué sobre l'exèrcit. En aquest sentit, com apuntar Rafael Cruz, les crítiques civils a la institució foren immediates a la derrota: assenyalaven la suposada incompetència dels oficials; la insuficiència del material bèl·lic; l'excessiu protagonisme i autoritat de la milícia en els assumptes polítics

¹⁹⁴ *Revista de Historia Naval*. Madrid: Instituto de Historia y Cultura Naval. Año XVI. Núm. 63, 1998; MINISTERIO DE DEFENSA. *El Ejército y la Armada en 1898: Cuba, Puerto Rico y Filipinas (I). I Congreso Internacional de Historia Militar*. Madrid: Instituto Español de Estudios Estratégicos, 1999.

¹⁹⁵ De fet, després de la batalla de Cavite, tres creuers espanyols – «D. Juan de Austria», «Isla de Cuba» i «Isla de Luzón» - foren reflatats, reparats i incorporats a la marina nord-americana. RODRÍGUEZ, Agustín Ramón. *El Desastre naval de 1898*. Madrid: Arco Libros, cop., 1997, p. 27 i 57.

¹⁹⁶ SCHMIDT, Christopher. "Imperio y crisis colonial". A: PAN-MONTOJO, Juan. *Más se perdió en Cuba. España, 1898 y la crisis de fin de siglo*. Madrid: Alianza, cop., 1998, p.70; Per a les característiques tècniques dels vaixells que varen participar a la batalla de Santiago de Cuba, veure Cf. Annex, figura 10.

¹⁹⁷ SOLAR, David. "Una guerra por encima de las posibilidades españolas". A: *Historia y comunicación social*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid. Núm. 3, 1998, pp. 255-256.

¹⁹⁸ La *Jeune École* fou descrita sovint com la «*victoria del microbio sobre el enorme organismo*». RODRÍGUEZ, Agustín Ramón. "Política naval europea a comienzos del siglo XX". A: *Política española y política naval tres el Desastre (1900-1914)*. Madrid: Instituto de Historia y cultura naval. Núm. 15, 1991, pp. 28-29. Tot i això, Espanya tingué un cuirassat: el «*Pelayo*», anomenat també com «*El Solitario*» donat que a fou pròpiament l'únic cuirassat espanyol del s. XIX. Per a una imatge, veure Cf. Annex, figura 11.

¹⁹⁹ BALFOUR, Sebastian. *El fin del imperio español (1898-1923)*. p. 52.

²⁰⁰ La dispersió dels territoris fou també realment crucial. Segons el mateix Sebastian Balfour, «*los barcos españoles de la zona padecían la inmensa desventaja de operar a varios miles de millas de su país. El problema más urgente que esto planteaba era el del abastecimiento de combustible*».

Ibid. p. 52.

interns d'Espanya, etc.²⁰¹ Emperò, com indicà el mateix autor, tot i el desprestigi (creixent) de l'exèrcit entre la població civil hi emergiren tres qüestions en la vida política certament cabdals: va mantenir les competències administratives sobre el control de l'ordre públic; va iniciar-se una etapa d'enfrontaments entre els militars i els civils pels «atacs a l'honor» d'aquests vers els primers; i, finalment, fruit de l'excessiu nombre d'oficials l'exèrcit espanyol no va poder respondre a la necessitat de feina de bona part d'aquests²⁰². En definitiva, el «Desastre» militar de 1898 va deixar un exèrcit «*dolido con los políticos y humillado ante el país*». Però, sense dubte i com ja s'ha apuntat, la conseqüència més important, que tindrà una llarga projecció en la història espanyola, passarà per «*los militares, quejosos de la escasez de medios y muy susceptibles por el fracaso militar, mostraron un resentimiento progresivo respecto a la clase política que, con el beneplácito Real, condujo a una creciente injerencia del ejército en la esfera civil*»²⁰³.

4.5. Breu repàs per tres línies historiogràfiques amb menor atenció.

Després de realitzar aquest breu estat de la qüestió sobre la producció historiogràfica del centenari del '98 és adient fer una conclusió dual. Per una banda es mencionaran algunes línies d'investigació obertes, o aprofundides, durant aquelles (re)interpretacions i, per l'altra, es realitzarà una recapitulació de tot el que suposà aquella historiografia finisecular. Respecte a la primera qüestió és necessari esmentar algunes investigacions certament cabdals sobre temàtiques menys tractades però que, pels seus objectius, aporten més matèria per a la pregunta plantejada al llarg del treball - *¿Más se perdió en Cuba?*. En aquest sentit doncs és cabdal la menció als estudis – molt prolífics a Catalunya – de la història de Puerto Rico i les antigues possessions espanyoles a Oceania. Dels treballs conjunts la creació de la revista *Illes i imperis. Estudis d'història de les societats del món colonial i post-colonial* fou el més rellevant²⁰⁴. Respecte a treballs individuals vol esmentar-se, per la seva originalitat i qualitat, l'obra de Santiago Izquierdo Ballester *Les Engrunes de 1898: el Pacífic colonial espanyol: les illes Carolines, Mariannes i Palau*. Magistralment l'autor centra l'objectiu d'estudi en «el procés de crisi d'aquestes colònies del Pacífic i la seva posterior venda a l'Imperi alemany»²⁰⁵. Realitzarà un repàs per la història d'aquelles illes – oblidades per la historiografia – assenyalant que, lluny

²⁰¹ CRUZ, Rafael. “La derrota y el ejército”. A: *Memoria del 98: [de la guerra de Cuba a la Semana Trágica]*. Madrid: El País, cop., 1997, pp. 187-188.

²⁰² *Ibid.* pp. 188-189; D'entre els enfrontaments entre militars i civils pels «atacs a l'honor» en l'etapa posterior al «Desastre» destacarà, sense dubte, l'assalt realitzat per oficials a les redaccions del mític *¡Cu-Cut!* a finals de 1905. Per copsar el també llegendari acudit, veure Cf. Annex, figura 12.

²⁰³ Ambdues cites a VARELA, José. “Del Desastre y sus consecuencias”. p. 292.

²⁰⁴ Veure, com exemple, l'article de DELGADO, Josep Maria. “Menos se perdió en Cuba”. La dimensión asiática del 98”. A: *Illes i imperis. Estudis d'història de les societats en el món colonial i post-colonial*. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra. Núm. 2, 1999, pp. 49-64.

²⁰⁵ IZQUIERDO, Santiago. *Les Engrunes de 1898: el Pacífic colonial espanyol: les illes Carolines, Mariannes i Palau*. Barcelona: La Magrana, 1998.

de ser unes illes «perdudes» les quals ningú prestava atenció, les principals potències mundials varen rivalitzar pel seu domini²⁰⁶. Així doncs, i en segon lloc, també és menester palesar els estudis que sorgiren sobre la relació entre la cinematografia i la Guerra Hispano-Cubano-Nord-americana. Aquesta temàtica, a la qual «*la atención prestada por el cine [...] es mucho menos*», és significativa tant per copsar el poc interès a portar el conflicte al cinema – sobretot a Espanya – com, i precisament, perquè «*entorno a ella se van a producir los primeros ejemplos de cine bélico de la historia*»²⁰⁷. Finalment, i en tercer lloc, és menester palesar les investigacions al voltant de la premsa durant i, sobretot, després de la derrota. Ara bé, com afirmar Elena Hernández Sandoica, a voltants de 1998 pràcticament no s'havia explorat la instrumentalització del terme «Desastre» per la premsa política de l'època. Aquest vessant investigador resulta, doncs, cabdal per a copsar la propagació del terme: precisament va tenir «*un uso incorporado rápidamente al timón de la crisis desde el vocabulario propio de la milicia de fin de siglo, que lo usaba ya antes para aludir al previsible hundimiento del régimen colonial*»²⁰⁸. En aquest sentit doncs cal destacar el treball de María Dolores Sáiz, on afirmarà que – com feren els regeneracionistes – «*El Desastre de 1898 se plantea en la prensa de la época asociado siempre a la grave crisis del turno de partidos en la metrópoli*», i exemplifica que el diari *El Liberal* acusava directament als homes d'Estat, «*a quienes corresponde en él la total responsabilidad y el máximo de culpa*»²⁰⁹. Per tant, l'estudi d'aquesta temàtica permet copsar no només l'objectiu de les crítiques per part dels principals diaris, sinó també, en suma, veure com varen emprar el terme «Desastre» com a eina per a demanar canvis polítics²¹⁰.

4.6. Repensar i (re)interpretar: la *desdramatizació* del «Desastre».

Així les coses, per a concloure el present capítol és imperiós copsar – mínimament, doncs a les conclusions finals s'aprofundirà en major mesura – què va suposar la producció historiogràfica del centenari l'any 1998. En aquesta direcció, ja s'havia indicat inicialment que les (re)interpretacions historiogràfiques – tant les de la centúria, preminentment, com les de les dècades precedents – havien constituït un autèntic *repensar* que canvià les perspectives i la conceptualització del «Desastre»: a partir d'aquella conjuntura es procedí a copsar el '98 des

²⁰⁶ «Les principals potències – Alemanya, Gran Bretanya, Estats Units i Japó, directament; França, Rússia i Holanda, més indirectament – van rivalitzar pel domini del comerç a les illes espanyoles; van competir per l'obtenció de les seves matèries primeres [...] les Carolines van interessar les grans potències colonialistes, a l'últim terç del segle XIX, per motius econòmics ». *Ibid.* pp. 176-177.

²⁰⁷ Emperò, és una temàtica que requereix d'una major investigació. Per a més informació veure PIZARROSO, Alejandro. «Guerra, Cine e Historia. La guerra de 1898 en el cine». A: *Historia y comunicación social*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid. Núm. 3, 1998, pp. 143-162. Sobre les afirmacions del text p. 144.

²⁰⁸ HERNÁNDEZ, Elena. «La historiografía más reciente sobre el '98». p. 214.

²⁰⁹ SÁIZ, M.ª Dolores. «1898. El día después a través de la prensa madrileña». A: NUÑEZ, Mirta (dir.). *El día después. España y sus excolonias tras el "Desastre" del 98*. Madrid: Argés, 1998, p. 123.

²¹⁰ Per a més informació sobre la premsa davant la guerra i la derrota veure també ALMUIÑA, Celso. «La opinión pública española ante la pérdida del imperio colonial. De Zanjón al Desastre». A: DARDÉ, Carlos [et. al.]. *Imágenes y ensayos del 98*. Pròleg de Raymond Carr. Valencia: Fundación Cañada Blanch, 1998, pp. 205-252.

d'una òptica *normalitzadora*²¹¹. Seguint ara aquesta afirmació caldrà destacar que, a través i a partir de (pràcticament) tots els autors, temàtiques i (re)interpretacions exposades ulteriorment, la revisió del '98 va emfatitzar en la *desdramatització* d'aquella conjuntura històrica i a rebatre la imatge del «Desastre» com un fenomen privatiu d'Espanya, tot inserint la realitat finisecular en una cronologia i geografia més amplia²¹². Per tant, *desdramatitzar* significà copsar com no hi hagué un «Desastre» polític ni econòmic – en aquest cas precisament el contrari –, responent a les visions dramàtiques *dels ulls contemporanis*; també significà la culminació de les interpretacions que qüestionaven l'anomenada «*generación del 98*» inserint als intel·lectuals finiseculars dins d'una cronologia més amplia i, de la mateixa manera, emmarcant-los en un corrent de pensament que va recórrer Europa a finals del s. XIX i principis del XX; tanmateix, la població espanyola va rebre la derrota amb indiferència i conformitat – només cal recordar les «*corridos patrióticos*» durant la guerra, que continuaren després amb el mateix èxit sense l'epítet de «*patrióticos*» –, però no amb passivitat, ja que les manifestacions i reivindicacions pels repatriats foren comunes immediatament després de la derrota. I, en la temàtica bèl·lica – amb menor *desdramatització* –, es posà de manifest que no fou tant la qualitat dels vaixells com el seu estat i l'estratègia naval seguida els factors que portaren al «Desastre». Així doncs la majoria dels historiadors coincidiren i fomentaren la *normalització* del «'98» espanyol com, per exemple, es mostra amb l'afirmació de Juan Pablo Fusi «*la realidad política de la España de 1876-1914 no era excepcional, anormalmente distinta de la realidad europea de esos mismos años*», sinó que «*el paralelismo entre la política española y buena parte de la política europea fue evidente*»²¹³. Per tant, en suma i en definitiva, María Dolores Elizalde afirmar l'any 1998 que

*Se ha cuestionado también la existencia de una crisis referida a 1898 como coyuntura concreta, una crisis como resultado de una guerra puntual, como efecto de la pérdida de las colonias, o como consecuencia de lo ocurrido en ese único año. Frente a ello, se han enriquecido y ampliado los contenidos del 98, y se ha pasado a hablar de fin de siglo como referencia más exacta y completa.*²¹⁴

S'espera, doncs, que el tercer capítol hagi permès una mínima comprensió, a partir del breu estat de la qüestió, sobre aquell enriquiment historiogràfic que portar a parlar de *crisi de final de segle* en detriment d'aquella dramàtica, catastrofista, i imprecisa terminologia del «Desastre del 98».

²¹¹ Veure cita núm. 92.

²¹² ELIZALDE, M.ª Dolores. "Balance del 98...". p. 175.

²¹³ FUSI, Juan Pablo. "El Estado español en el fin de siglo ¿era normal en relación con Europa?". A: JULIÁ, Santos (coord.). *Debates en torno al 98: estado, sociedad y política*. Madrid: Comunidad de Madrid, 1998, p. 69.

²¹⁴ ELIZALDE, M.ª Dolores. "Balance del 98...". p. 176.

5

CONCLUSIONS

A cent vint-i-un any de distància

El conegut polític i historiador Gabriel Maura, descendent directe del conservador Antoni Maura, escriví en una ocasió que «*Con el transcurso del tiempo la corriente de las ideas transforma, como la del agua, los cauces por donde fluye, y como ella también, actúa unas veces con la mansa energía de la constancia y otras con el ímpetu arrollador de la violencia*»²¹⁵. Certament, en el present Treball de Final de Grau s'ha pogut copsar – o aquesta ha estat una de les intencions – el canvi en la «*corriente de las ideas*» que anà constituint-se sobre el «Desastre del 98» en tres etapes ben diferenciades. Cal evidenciar que, evidentment, en el present treball només s'ha mostrat una ínfima part de tot el produït al llarg dels cent vint i un any que separen «l'avui» amb aquell llunyà «ahir». Emperò, es creu, aquesta exposició és suficient per observar un procés bicèfal: per una banda, el lent apoderament historiogràfic sobre la temàtica del «Desastre», preeminentment i incipientment a partir de la dècada dels quaranta i cinquanta del s. XX i, per altra banda, el canvi progressiu en la interpretació i percepció de la derrota que ha motivat parlar de *crisi de final de segle* en detriment de la terminologia de «Desastre» o del mateix «98». Respecte a aquesta última afirmació, els breus estats de la qüestió construïts permeten no només fer una succinta lectura d'algunes de les interpretacions més significatives de les tres etapes, sinó també, paral·lelament, comprendre aquell canvi conceptual sobre la conjuntura finisecular. En el primer capítol dedicat als *ulls contemporanis* s'ha mostrat com la derrota davant els EE.UU va afavorir la visió d'Espanya com una desviació del suposat model europeu i/o universal. Es va nodrir el concepte de la història d'Espanya com quelcom tràgic, derivat del caràcter nacional individualista i conflictiu, i es va rebre la derrota i la pèrdua de les restes de l'imperi amb un gran dramatisme²¹⁶: fou en aquesta precisa cronologia quan es produí el naixement de la concepció del «Desastre», el qual segons Manuel Pérez Ledesma, «*con la conversión de la derrota en desastre, intelectuales como Costa y políticos como Silvela contribuyeron decisivamente a forjar el marco conceptual en el que desde entonces se han situado todos los análisis del período posterior a la guerra*»²¹⁷. Tot i això, alguns autors com José Francos o Manuel Azaña ja havien advertit, quasi tres dècades després, el poc impacte i aplicació de les idees dels intel·lectuals (regeneracionistes) sobre la política.

²¹⁵ MAURA, Gabriel. *Historia crítica del reinado de Don Alfonso XIII durante su minoridad bajo la regencia de su madre Doña María Cristina de Austria*. Barcelona: Montaner y Simón. 2 vol., 1919, p. 6.

²¹⁶ BALFOUR, Sebastian. "Nuevas y viejas interpretaciones del 98 y de sus consecuencias en España". A: *XIII Coloquio de historia canario-americano*. Las Palmas de Gran Canaria: Cabildo Insular de Gran Canaria, 1998, p. 35.

²¹⁷ PÉREZ, Manuel. "Después del 98". p. 183.

En el segon capítol, dedicat al *cinquantenari i al 98 sota el franquisme*, s'ha reflectit aquella primerenca continuació d'algunes de les idees precedents – com, per exemple, la passivitat de la població davant la derrota, la crítica al govern establert o l'existència de la «*generación del 98*» – i canviant, a la vegada, el significat del propi «Desastre» tot distorsionant-lo per conformar-se als valors de les ideologies predominants²¹⁸ i, de la mateixa manera, poder atacar al liberalisme precedent. Emperò, a partir dels seixanta i dels setanta, a mesura que la historiografia penetrava en els estudis i les investigacions s'obriren noves línies interpretatives, moltes de les quals portaven a qüestionar-se els postulats anteriors i obrien la porta a un cabdal *repensar*²¹⁹.

En aquesta direcció, el tercer capítol dedicat al centenari és fonamental com a culminació del *repensar* precedent i de la visió que, des d'aquell present, es tenia sobre aquella etapa finisecular. Prenent aquest fil cal palesar que és crucial sobretot tant la *desdramatització* imbuïda durant aquella (re)interpretació de 1998 com la contemplació en clau *normalitzadora* de la història espanyola: es va rebatre la imatge del «Desastre» com a fenomen privatiu d'Espanya, com a fenomen conseqüència de «*los males de la patria*» o de la «*degeneración de la raza*»²²⁰. La revisió historiogràfica va inserir els esdeveniments finiseculars dins un marc cronològic i geogràfic més extens, gràcies al qual va desaparèixer l'obsessió fixada en 1898²²¹. En aquest sentit la comunió d'interpretacions sobre el marc general en el qual s'emmarcà la crisi finisecular és pràcticament total: per Juan Carlos Pereira Castañares «*El 98 español se inserta en una coyuntura intersecular [sic] caracterizada [...] [pel] llamado proceso de redistribución colonial*»²²². En aquesta mateixa línia José Andrés Gallego afirmar que «*El 98, como desastre, es un “acontecimiento internacional” [...] El desastre del 98 [...] se trató de un hito importante en un fenómeno de envergadura mayor: el de la relegación de los antiguos imperios*

²¹⁸ Es reitera, això succeí tant amb la dictadura de Primo de Rivera com amb la primera etapa del franquisme.

Ibid. p. 36.

²¹⁹ De fet Walther L. Bernecker magistralment advertí que «*A partir de los años sesenta, se puede apreciar, en parte de la historiografía española, una evolución temática y metodológica que en cierta manera ha llevado a lo que podría incluso llamarse un cambio de paradigma. En este revisionismo han influido muchos factores: el neo-marxismo de los años sesenta, la influencia de la escuela francesa de los “Annales”, [etc.]*»

BERNECKER, Walther. “Del “Desastre de 1898 a la “crisis de fin de siglo”. El cambio de paradigma en la historiografía española sobre la guerra hispano-cubano-americana”. A: SIMSON, Ingrid (ed.). *América en España: Influencias, intereses, imágenes*. Madrid: Iberoamericana, 2007, p. 126.

²²⁰ ELIZALDE, M.ª Dolores. “Balance del 98...”. p. 175; Alda Blanco va afirmar que «*Este revisionismo historiográfico resultó ser de suma importancia ya que puso en entredicho, e incluso negó, lo que es la tópica narrativa acerca de la historia de España que se ha venido desarrollando por lo menos desde el siglo XIX en la cual España se representa a sí misma como fundamentalmente diferente a Europa*». BLANCO, Alda. “El fin del imperio español y la generación del 98: nuevas aproximaciones”. A: *Hispanic Research Journal: Iberian and Latin American Studies*. London: Queen Mary and Westfield College. Vol. 4. Núm. 1, 2003, p. 5.

²²¹ BERNECKER, Walther. “Del “Desastre de 1898 a la “crisis de fin de siglo””. p. 126; Alda Blanco també apuntà que «*se ha reelaborado [la narrativa] insertando a España dentro del contexto europeo, operación historiográfica a través de la cual ahora se revela que el tan llevado y traído pesimismo español es un sentimiento paralelo al que recorría la Europa de finales de siglo*». BLANCO, Alda. “El fin del imperio español y la generación del 98”. pp. 5-6.

²²² PEREIRA, Juan Carlos. “La política exterior de España: crisis, aislamiento y neutralidad”. A: NUÑEZ, Mirta (dir.). *El día después. España y sus excolonias tras el “Desastre” del 98*. Madrid: Argés, 1998, pp. 18-19.

ultramarinos ante los nuevos colosos imperialistas)²²³. Per Juan Pablo Fusi i Antonio Niño «*La crisis internacional de España no fue una excepción*», i el primer afegir que «*El 98 estuvo lejos de ser algo peculiarmente español. Por el contrario nada hubo tan europeo en aquellos momentos como experimentar tal tipo de crisis*»²²⁴. Per Pedro Carlos González «*El “Desastre” español de 1898 no puede ser considerado como un hecho esencialmente castizo de la historia nacional*»²²⁵. Finalment, davant tota aquesta revisió Juan Pan-Montojo va acabar conclouent que «*el 98 no fue tanto un acontecimiento singular español, cuanto una manifestación concreta de la inflexión en la historia occidental que se ha dado en llamar “fin de siglo” o fin-de-siècle*» [...] *En definitiva, si en el 98 se cruzaron todos los componentes del fin-de-siècle europeo* [...]»²²⁶. Per tant, aquesta (re)interpretació sobre la crisi finisecular també emmarcà altres temàtiques – com s’ha pogut copsar al llarg del present treball i, particularment, al tercer capítol –: així, el sistema polític de la Restauració, la figura del president del Partit Conservador Antonio Cánovas del Castillo, el sistema de torn pacífic dels partits – que acabà amb l’intervencionisme militar –, i el llarg període d’estabilitat que va propiciar tota aquella estructura política foren, i són, interpretats des d’un prisma clarament més positiu²²⁷. És, en suma, aquesta visió *normalitzadora* de 1898 el que, seguint l’afirmació de María Dolores Elizalde, ha esdevingut segurament «*el mayor logro alcanzado*» per la historiografia²²⁸.

En definitiva, el prestigiós catedràtic d’història del pensament Santos Julià va preguntar-se en una ocasió respecte al «Desastre del 98»: «*¿Tiene sentido recordar hoy todo esto?*»²²⁹. Sembla adient respondre afirmativament. Per una banda, perquè la realització d’un escrit sobre aquesta temàtica pot promoure el seu interès i incitar la construcció d’altres treballs: el paradigma renovat l’any 1998 arriba fins a l’actualitat amb poca producció historiogràfica al seu darrere²³⁰. Per altra banda, doncs, també és necessari recordar aquesta qüestió per introduir i

²²³ ANDRÉS-GALLEGO, José. *Un 98 distinto: Restauración, Desastre, Regeneracionismo*. Madrid: Universidad Católica de Ávila, cop., 1998, p. 293.

²²⁴ Respecte a la primera cita FUSI, Juan Pablo & NIÑO, Antonio. *Vísperas del 98: orígenes y antecedentes de la crisis del 98*. Madrid: Biblioteca Nueva, cop., 1997, p. 11; la segona cita a FUSI, Juan Pablo. “El legado del 98”. A: DARDÉ, Carlos [et. al.]. *Imágenes y ensayos del 98*. Pròleg de Raymond Carr. Valencia: Fundación Cañada Blanch, 1998, p. 292.

²²⁵ GONZÁLEZ, Pedro Carlos. “Las derechas españolas ante la crisis del 98”. A: *Studia Historica. Historia contemporánea*. Salamanca: Universidad de Salamanca. Núm. 15, 1997, p. 194.

²²⁶ PAN-MONTOJO, Juan (coord.). *Más se perdió en Cuba...* pp. 9-10 i 28.

²²⁷ També seria estudiada amb una òptica més positiva la economia del període. Cal ressaltar, emperò, que aquelles investigacions més recents no varen obviar les limitacions del sistema com, per exemple, la seva incapacitat per incorporar noves tendències polítiques.

BERNECKER, Walther. “Del “Desastre de 1898 a la “crisis de fin de siglo””. pp. 130-131.

²²⁸ ELIZALDE, M.ª Dolores. “Balance del 98...”. p. 176.

²²⁹ JULIÀ, Santos (dir.). *Memoria del 98: [de la guerra de Cuba a la Semana Trágica]*. Madrid: El País, cop., 1997, p. 3.

²³⁰ En aquest sentit tot el *repensar* realitzat durant el centenari està present actualment. Emperò, la historiografia d’aquests vint i un anys ha prestat, en relació a les altres etapes, menys atenció a la problemàtica. Per destacar algunes obres on apareix la crisi finisecular s’haurà de mencionar, com ja s’ha realitzat anteriorment, l’obra de José Álvarez Junco, *Mater Dolorosa*, on reservarà un subtítol al ’98 i afirmarà que «*Las consecuencias políticas o económicas inmediatas de aquella pérdida no fueron catastróficas. [...] Ni crisis económica, pues, ni política. Pero sí crisis de conciencia; y gravísima*». ÁLVAREZ, José. *Mater Dolorosa*. p. 586; també caldrà destacar l’obra dirigida per Josep Fontana i Ramón Villares, *Historia de España*, on al 7è volum, dedicat a la *Restauración y Dictadura*, s’exposarà que al «*final las cosas cambiaron poco a corto plazo [...] [y] la derrota tuvo pocos efectos a corto plazo*». FONTANA, Josep (dir.) & VILLARES, Ramón (dir.). *Historia de España. Restauración y Dictadura*. Barcelona: Crítica/Marcial Pons, cop. Vol. 7, 2009, pp. 299–301; de la mateixa manera també s’ha produït alguna obra que ha

exposar algunes de les grans problemàtiques que han estat, i en bona mesura són encara, presents al llarg de tota l'història contemporània d'Espanya²³¹. I, en última instància – contestant a la pregunta inicial del treball –, és menester evocar tot l'escrit en les pàgines anteriors per intentar exposar i reivindicar la idea que no *¿Más se perdió en Cuba!*, tot recordant que al cap i a la fi «*volvieron cantando...*»²³².

---

ampliat el coneixement sobre filipines abans del 98, com INAREJOS, Juan Antonio. *Los (últimos) caciques de Filipinas: las élites coloniales locales antes del desastre del 98*. Granada: Comares, 2015; altrament, també resultarà interessant l'anàlisi de la literatura política des de 1898 fins a l'actualitat a LAÍN, Guillermo & OAKNÍN, Mazal. *Literatura política y política literaria en España: del desastre del 98 a Felipe VI*. Bern: Peter Lang, 2015; seguint aquesta línia temàtica resultarà excepcional l'obra de NAVARRA, Andreu. *El Regeneracionismo: la continuidad reformista*. Madrid: Cátedra, 2015. ja que interpretarà una continuïtat regeneracionista des del s. XVII i XVIII amb el s. XIX; finalment, sobre la pròpia guerra veure les obres ulteriorment esmentades de CANALES, Carlos & DEL REY, Miguel. *Breve historia de la Guerra del 98*. Madrid: Ediciones Nowtilus, 2010. o, també, STUCKI, Andreas. *Las guerras de Cuba: violencia y campos de concentración (1868-1898)*. Madrid: La Esfera de los Libros, 2017.

²³¹ Com, s'espera, s'ha copsat amb el present treball. GIL, Carlos. "Miradas sobre el «Desastre»". p. 404; un '98 que, a més, ha deixat rere sí una especial herència que segueix, en bona mesura, afectant a la vida quotidiana dels espanyols. PAN-MONTOJO, Juan (coord.). *Más se perdió en Cuba*. p. 28.

²³² S'oblida sempre l'avaluació d'aquesta segona part del refranyer. HERNÁNDEZ, Elena. "La historiografía más reciente sobre el '98". p. 215.

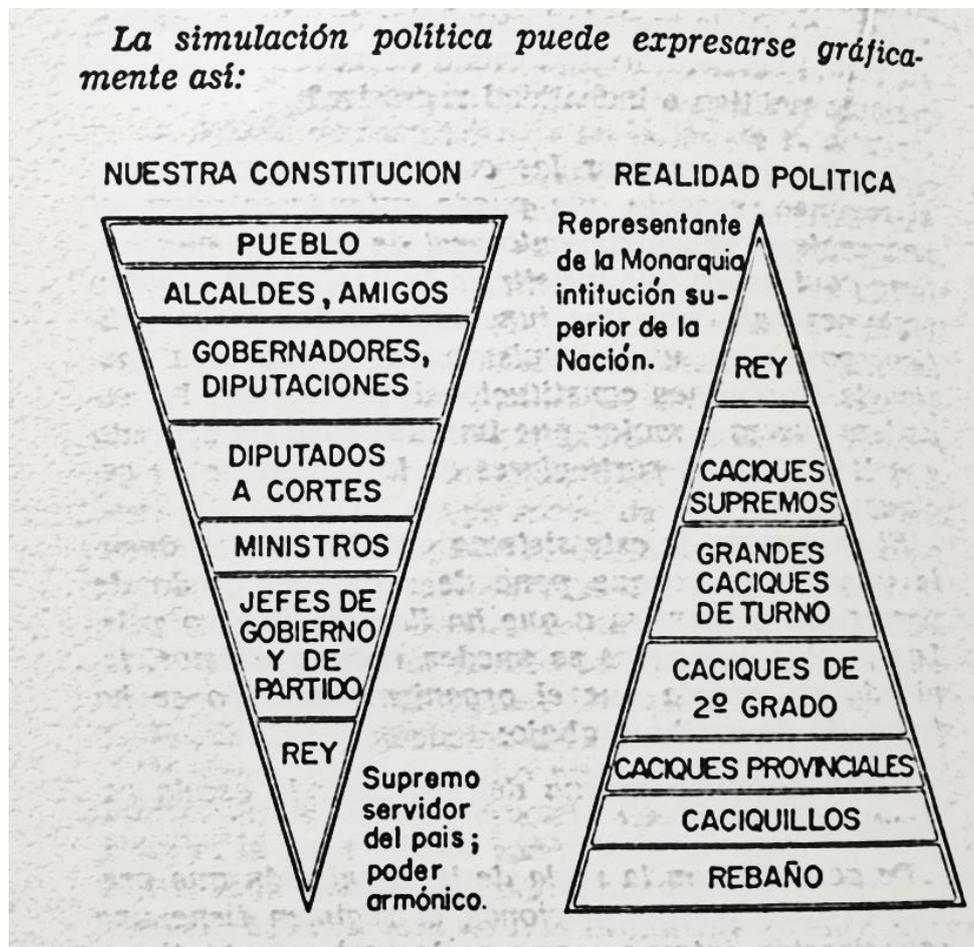
6 ANNEX

Figura 1: La copiosa llista d'obres regeneracionistes publicades a posterioritat del '98 és mostra suficient per copsar la diversitat i magnitud de la temàtica. En aquest sentit, la tria de tres de les principals obres i l'anàlisi succint d'algunes parts d'aquestes respon, com s'ha exposat al treball, tant a la impossibilitat total d'abastir una mostra més general de totes les publicacions com per cenyir-se al màxim a l'objectiu del present treball. Així doncs, a continuació una llista de les principals obres regeneracionistes realitzada per Pedro Ribas però referenciada a *El Regeneracionismo: la continuidad reformista*.

- *El problema nacional* (1899). Ricardo Macías Picavea.
- *Las obras públicas en España* (1899). Pablo Alzoa.
- *Reconstitución y europeización de España* (1899). Joaquín Costa.
- *Del Desastre nacional y sus causas* (1899). Damián Isern.
- *La regeneración y el problema político* (1899). Antonio Royo Villanova.
- *Problemas del día* (1899). César Silió.
- *Las desdichas de la patria* (1899). Vital Fité.
- *La moral de la derrota* (1900). Luis Morote.
- *Psicología del pueblo español* (1902). Rafael Altamira.
- *Oligarquía y Caciquismo* (1902). Joaquín Costa.
- *Entre dos Españas* (1903). Miquel dels Sants.
- *¿El pueblo español ha muerto? Impresiones sobre el estado actual de la sociedad española* (1903). Enrique Diego Madrazo.
- *El pulso de España* (1904). Luis Morote.
- *La literatura del desastre* (1907). Miquel dels Sants.
- *El atraso de España* (1907). Tomás Jiménez Valdivieso.
- *El alma española. Ensayo de una psicología nacional* (1910). Gustavo de la Iglesia.
- *Reconstitución de España en vida de economía política actual* (1912). Joaquín Sánchez de Toca.

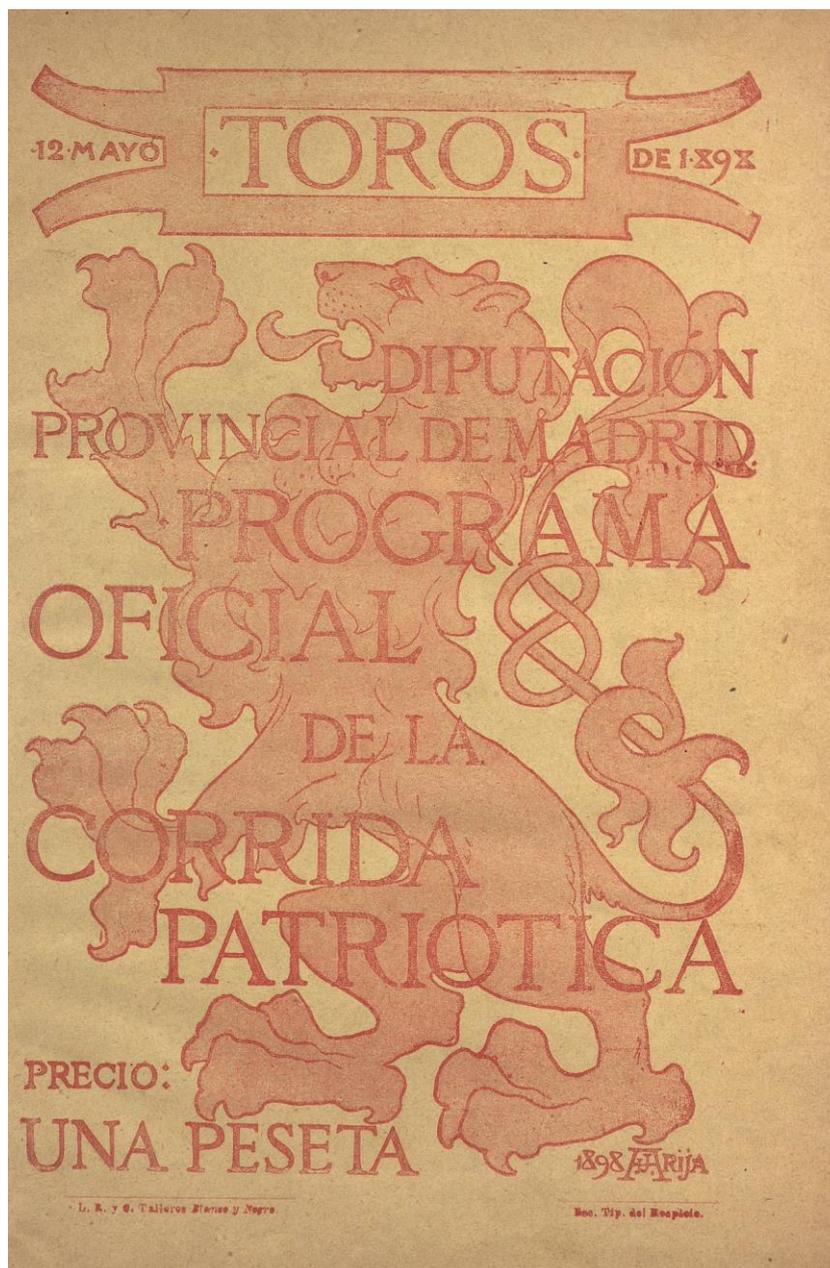
FONT: NAVARRA, Andreu. *El Regeneracionismo: la continuidad reformista*. Madrid: Cátedra, 2015, pp. 190-191.

Figura 2: En les següents piràmides pot observar-se la inversió i el miratge que suposava el sistema de la Restauració i la constitució establerta respecte a la realitat política segons la interpretació de Ricardo Macías Picavea.

FONT: MACÍAS, Ricardo. *El Problema nacional: hechos, causas y remedios*. Introducció i notes: Fermín Solana. Madrid: Seminarios y Ediciones, cop., 1972, p. 106.

Figura 3: Les famoses «*corridas patrióticas*» foren els espectacles taurins que varen produir-se aproximadament entre 1895-1898 i en els quals es destinaven els beneficis als combatents d'ultramar. Per tant, aquelles varen accentuar el seu ritme de celebració a mesura que els conflictes i les dramàtiques conseqüències varen incidir amb major mesura sobre la societat espanyola²³³. Veure que les imatges aquí exposades mostren una «*corrida patriótica*» només onze dies després de la batalla de Cavite (1 de maig).

Biblioteca Digital de Castilla y León. *Programa oficial de la corrida patriótica (1898)*. [en línia]. Valladolid: Junta de Castilla y León. 2011. [consultat el 9/05/2019]. Disponible a: <<http://bibliotecadigital.jcyl.es/es/catalogo_imagenes/grupo.cmd?registro=0&interno=S&posicion=7&path=10053969&presentacion=pagina>>

²³³ DE HARO, María Verónica. “Un brindis por España desde el ruedo de la prensa. La corrida patriótica organizada por El Imparcial en 1896”. A: *IC Revista Científica de Información y Comunicación*. Sevilla: Depósito de Investigación Universidad de Sevilla. Núm. 8, 2011, p. 99.

PLAZA DE TOROS DE MADRID
CORRIDA PATRIÓTICA
 ORGANIZADA POR LA EXCMA. DIPUTACIÓN PROVINCIAL

para el **Jueves 12 de Mayo de 1898** (si el tiempo no lo impide), cuyos productos se destinan al aumento de la **Suscripción nacional para el fomento de nuestra Marina y demás gastos de guerra.**

PRESIDIRÁ LA PLAZA LA AUTORIDAD COMPETENTE

1.º DOS TOROS, desecho de fienta y cerrado, de las ganaderías de **Don Faustino Udaeta**, vecino de Madrid, y de **Don Filiberto Mira**, de Olivenza (Badajoz), que serán rejoneados por los señores

Don Antonio Fernández Heredia y Don Rafael Rodil

que llevarán como padrinos de campo á los afamados diestros **Luis Mazzantini y Rafael Guerra (Guerrita)**; saliendo además apadrinados á la antigua usanza por la Excm. Diputación Provincial el primero, y por el Excmo. Ayuntamiento el segundo.

Actuarán como matadores en esta lidia, los aplaudidos espadas **Leandro Sánchez de León (Cacheta)** y **José Rodríguez (Pepete)**.

2.º DIEZ TOROS de las ganaderías siguientes:

GANADERÍAS: Excmo. Sr. Duque de Veragua, encarnada y blanca, Madrid.—Hijos de Don Vicente Martínez, morada, Colmenar.—Sres. Alonso, encarnada y cana, Colmenar.—D. Félix Gómez, azul turquí y blanca, Colmenar.—Herederos de D. Félix Gómez, azul turquí y blanca, Colmenar.—D. Anastasio Martín, verde y encarnada, Sevilla.—D. Jacinto Trespalacios, verde y encarnada, Madrid.—D. Víctor Blencinto (procedente de Salas), encarnada, Madrid.—D. Esteban Hernández, encarnada, celeste y blanca, Madrid.—Sr. Marqués de los Castellones, azul y amarilla, Madrid.

LIDIADORES PARA ESTOS DIEZ TOROS

PICADORES—Manuel Pérez (*El Sastre*) y Rafael Alonso (*El Choto*); Salustiano Fernández (*Chano*) y Francisco Cedés (*Melones*); Rafael Moreno (*Beas*), Manuel de la Haba (*Zurito*) y José Arna Molina; Rafael Roldán (*Quilón*) y Joaquín Rubio (*Formalito*); Francisco Fernández (*El Calesero*) y Gerasio Rupérez (*Tres-cañas*); Frutos Díaz (*Portona*) y Ángel Herrero (*Grande*); Manuel Martínez (*Agujetas*) y José Coito (*Charpa*); José Aguilar (*Carriles*), Manuel Aguilar (*Carriles*) y Manuel Rodríguez (*Cantares*); Andrés Castaño (*Cigarrón*) y Manuel Viño (*El Inglés*); Cirilo Martín y Manuel Macipe.

ESPADAS

Mazzantini, Valentin Martín, Guerrita, Tororito, Lagartijillo, Minuto, Reverte, Fuentes, Bombita y Villita.

BANDERILLEROS.—Tomás Mazzantini, Bernardo Hierro y Luis Recatero (*Regaterillo*); Cayetano Fernández (*Cayetano*), José Martínez (*Pito*), Domingo del Campo (*Dominguín*) y Antonio Boto (*Regaterín*); Juan Molina, Antonio Guerra y Francisco González (*Pataterillo*); Jerónimo Oregón (*Jerono*), José Cordero (*El Navío*) y Rafael Martínez (*Cerragillas*); Julián Benegas (*Berrinchee*), Antonio Masquel y José Martín (*Taravilla*); Manuel Antolín, José González (*Gonzalito*), José Yareas (*Yareas*) y Francisco Roig (*Pastoret*); Francisco Sánchez (*Currinche*), Santos López (*Pulguita*), Manuel Blanco (*Blanquito*) y Antonio Bravo (*Barquero*); Ricardo Verdute (*Prinito*), Manuel Valencia, José Creus (*Cuco*), y Luis Roura (*Malagueño*); José Moyano, Antonio Yedro (*Ostioncito*) y Cándido Muñoz (*Pulga de Triana*); Ramón Laborda (*El Chato*), Tomás Recatero (*Regaterillo*) y Domingo Almansa (*El Isleño*).

PUNTIILLEROS.—Mariano Comas, Joaquín del Río (*Alones*), Manuel García (*El Jaro*), Eusebio Yordi, Francisco Roig (*Pastoret*), Francisco Sánchez (*Currinche*), Baldomero Fuentes, Antonio Buité (*El Sargento*) y Domingo Almansa (*El Isleño*).

Al salir las cuadrillas para la lidia de los diez toros, cuatro bandas de música ejecutarán el himno patriótico de la marcha de *Cádiz*, dirigido por el popular **maestro CHEUCA**.

El valiente y popularísimo **RAFAEL MOLINA (LAGARTIJO)**, que se ha ofrecido patrióticamente para **TODO** lo que se le mande, desempeñará las funciones de asesor de la Presidencia, que es lo que ha creído que debía confiarle la Comisión organizadora.

Están invitadas SS. MM. y AA. RR.

LA CORRIDA EMPEZARÁ Á LAS DOS EN PUNTO

Dibujo de F. DOMINGO

¡Aire!

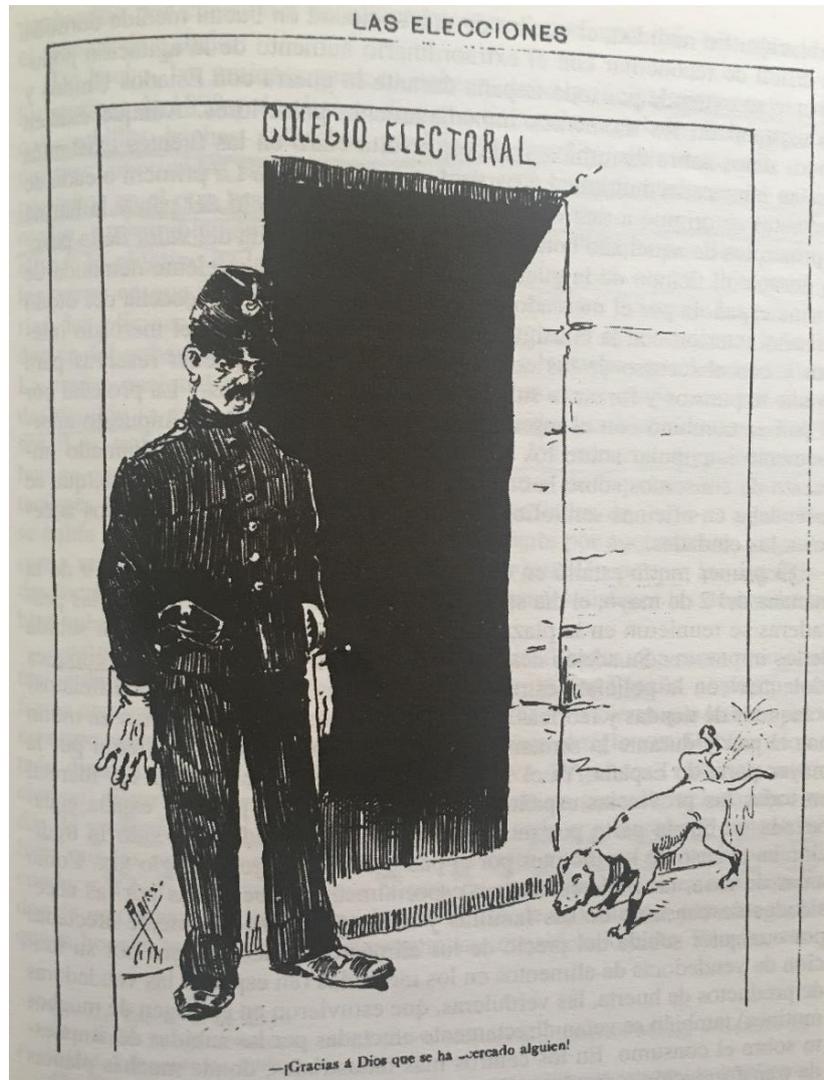
Los toros quitan y dán;
 la guerra dá muerte ó gloria;
 y los que hoy cantan victoria
 mañana sucumbirán.
 No ha habido ningún desdoro
 en lo que *allá* ha sucedido.
 Queda un país decidido
 que se irá derecho al toro,
 y ande mal ó bien el ajo,
 mientras esta España viva,
 lo que no hagan los de arriba,
 ya lo haremos los de abajo!

ESQUEJO BLASCO

Imatge de l'esquerre: Biblioteca Digital de Castilla y León. *Programa oficial de la corrida patriótica (1898)*. [en línea]. Valladolid: Junta de Castilla y León. 2011. [consultat el 9/05/2019]. Disponible a: <<http://bibliotecadigital.jcyl.es/es/catalogo_imagenes/grupo.cmd?registro=0&interno=S&posicion=9&path=10053969&presentacion=pagina>>

Imatge de la dreta: Biblioteca Digital de Castilla y León. *Programa oficial de la corrida patriótica (1898)*. [en línea]. Valladolid: Junta de Castilla y León. 2011. [consultat el 9/05/2019]. Disponible a: <<http://bibliotecadigital.jcyl.es/es/catalogo_imagenes/grupo.cmd?registro=0&interno=S&posicion=10&path=10053969&presentacion=pagina>>

Figura 4: En la següent imatge satírica del diari *El Cardo* (1899) hi ha una crítica dual: per una banda es pot copsar una denúncia del sistema electoral i, per l'altre i sobretot, la crítica de la passivitat, de la indiferència, amb la qual una bona part de la població espanyola responia a la política, en general, i a les eleccions en particular. Aquesta actitud és la que exposarà José Francos i denunciaran altres autors contemporanis.

«¡Gracias á Dios que se ha acercado alguien!»

FONT: BALFOUR, Sebastian. *El Fin del imperio español, 1898-1923*.
Barcelona: Crítica, cop., 1997, p. 113.

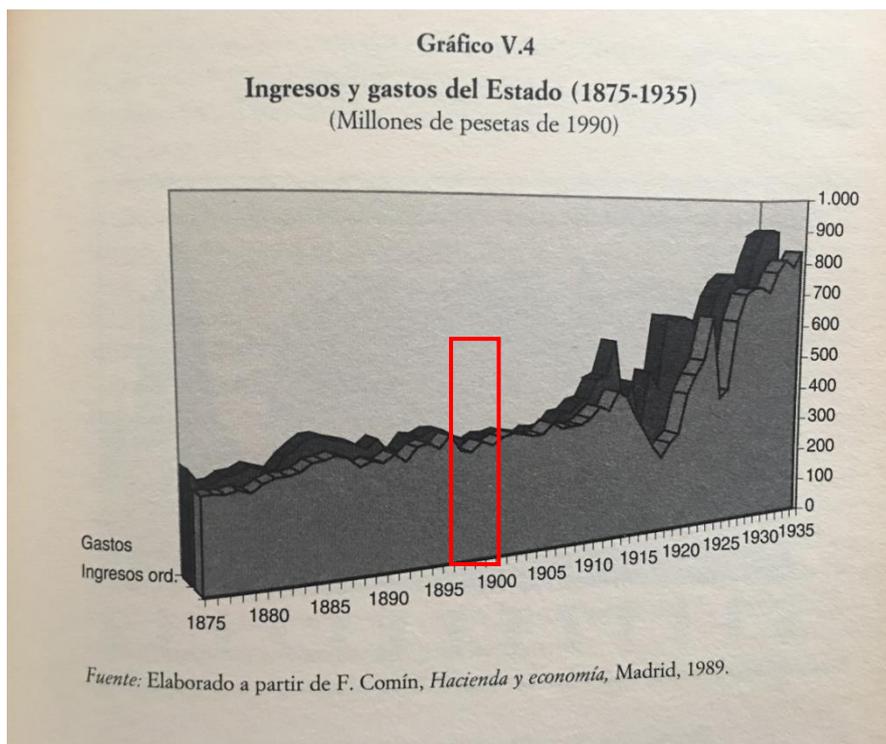
Figura 5: En la següent imatge pot copsar-se, en la seva plenitud, el sistema de torn polític – amb resultats quasi matemàtics – establert durant l’última dècada del s. XIX entre els dos partits, el Conservador – de Antonio Cánovas – i el Liberal – de Mateo Sagasta. En blau les dades que permeten comprendre la poca influència que tingué el '98 sobre la política: tres anys després, com afirmà José Varela, el Partit Liberal amb Sagasta al capdavant tornà a guanyar les eleccions.

CUADRO 1. Resultados de los partidos del turno bajo la Ley electoral de 1890

Diputados	1891	1893	1896	1898	1899	1901	1903	1905	1907
Conservadores...	253	61	279	84	236	93	240	122	252
Liberales	84	281	88	266	122	245	102	229	78
% Congreso	84,4	85,5	91,5	87,2	89,0	84,2	84,8	86,8	81,6

FONT: PAN-MONTOJO, Juan (coord.). *Más se perdió en Cuba: España, 1898 y la crisis de fin de siglo*. Madrid: Alianza, cop., 1998, p. 177.

Figura 6: En la següent imatge es pot observar com l’impacte econòmic de la derrota fou molt lleu: els ingressos varen reduir-se, però ràpidament tant aquests com les despeses varen estabilitzar-se. Aquesta és, doncs, una altra mostra de la poca ingerència econòmica que tingué el «Desastre» de 1898.

FONT: FUSI, Juan Pablo & PALAFOX, Jordi. *España: 1808-1996. El desafío de la modernidad*. Madrid: Espasa Calpe, 1997, p. 229.

Figura 7: En la següent figura pot copsar-se el creixement anual del PIB d’Espanya i dels països perifèrics europeus. Com mostra la taula Espanya no estava allunyada d’aquells altres estats, i la seva comparació situava al cas espanyol en una posició propera, o fins i tot millor, que aquells casos exposats.

CUADRO 1. España en el contexto de los países periféricos europeos hacia 1913

	Tasa de crecimiento anual del PIB 1870-1913	PIB per cápita en 1913*
España	1,2	2.255
Grecia	s.d.	1.621
Irlanda.....	1,0	2.733
Italia	1,3	2.487
Portugal	0,5	1.354
Turquía	s.d.	979

* Dólares Geary-Khamis de 1990.
Fuente: A. Maddison: *La economía mundial 1820.1992. Análisis y perspectivas*, Madrid, Perspectivas OCDE, 1997.

FONT: PAN-MONTOJO, Juan (coord.). *Más se perdió en Cuba: España, 1898 y la crisis de fin de siglo*. Madrid: Alianza, cop., 1998, p. 281.

Figura 8: En la taula pot observar-se la impressionant repatriació de capitals que es produí amb la derrota de 1898. Fins a 790 milions de pessetes en comptes corrents del Banc d’Espanya; 343 milions als dipòsits de banca privada; i fins a 116 milions a la inversió de noves societats dedicades al comerç. Aquest doncs fou un dels elements que portaren a *repensar* econòmicament el «Desastre» i, precisament, a qüestionar-lo com a tal.

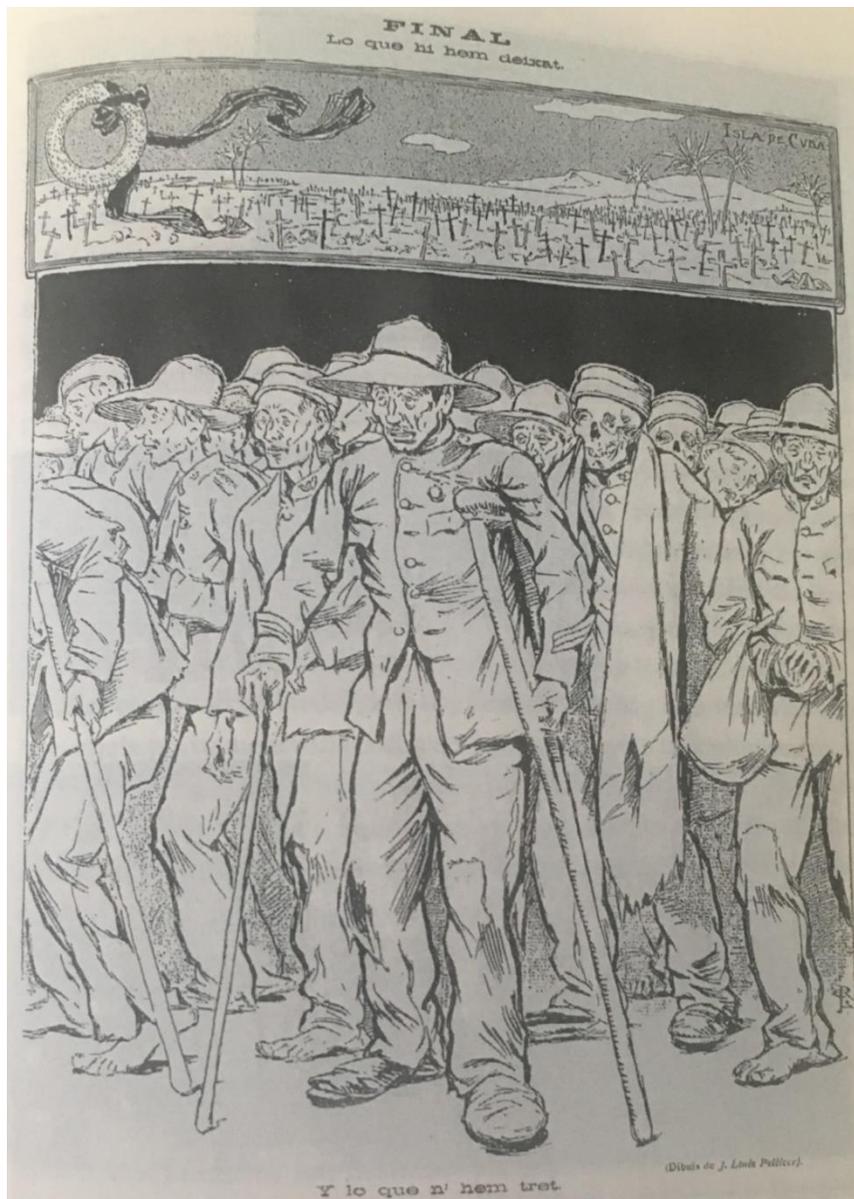
CUADRO 5. La repatriación de capitales (cifras en millones de pesetas corrientes)

	Cuentas corrientes Banco de España	Depósitos* banca privada	Capital fundacional de nuevas sociedades mercantiles
1895.....	361	179	120
1896.....	372	199	97
1897.....	443	230	140
1898.....	790	343	116
1899.....	726	309	368
1900.....	697	374	540
1901.....	648	413	879
1902.....	563	374	340
1903.....	602	413	380
1904.....	578	433	205

* Cuentas corrientes y depósitos a plazo.
Fuente: Pablo Martín Aceña «El sistema financiero» y Xavier Tafunell: «Asociación mercantil y bolsa» en Albert Carreras (ed.): *Estadísticas históricas de España. Siglos XIX-XX*, Madrid, Fundación Banco Exterior, 1989.

FONT: PAN-MONTOJO, Juan (coord.). *Más se perdió en Cuba: España, 1898 y la crisis de fin de siglo*. Madrid: Alianza, cop., 1998, p. 289.

Figura 9: Les escenes d'arribada dels soldats repatriats foren certament dramàtiques. De la mateixa manera, també impactaren a la població les narracions que aquells explicaven sobre les condicions de vida tant durant el conflicte com en el seu retorn. En aquest sentit, i com a exemple, alguns soldats parlaren d'aigua transportada en la boca dels malalts de menor gravetat per saciar la set dels que no podien aixecar-se²³⁴. Per tant, la vida d'aquests soldats fou catastròfica durant la guerra; amb la repatriació i, també, després d'aquesta, amb una reincorporació a la vida civil dura i sense cap mena de suport.

«Lo que hi hem deixat/Y lo que n'hem tret»

FONT: PAN-MONTOJO, Juan. *Más se perdió en Cuba: España, 1898 y la crisis de fin de siglo*. Madrid: Alianza, cop., 1998, entre les pàgines 160-161.

²³⁴ PAN-MONTOJO, Juan. “La repatriación”. p. 190.

Figura 10: En les següents taules es poden copsar les característiques tècniques de les esquadres espanyola i nord-americana a la batalla de Santiago de Cuba. Com s’observa els vaixells espanyols eren entre dos i tres anys més antics que els nord-americans, però tenien una capacitat de moviment i velocitat més alta que els de la US Navy. Fou l’estat de la flota, així com les dificultats de subministrament de carbó, el que portar, en gran mesura, al «Desastre» aquell calorós 3 de juliol de 1898.

Tabla 1

CARACTERÍSTICAS TÉCNICAS DE LA ESCUADRA ESPAÑOLA								
Buques	Fecha de terminación	Eslora (metros)	Manga (metros)	Calado (metros)	Desplazamiento (toneladas)	Velocidad máxima (nudos)	Velocidad efectiva (nudos)	Tripulación
Cruceros-acorazados								
<i>María Teresa</i>	1890	103,6	19,8	6,6	6.980	20,2	16	556
<i>Oquendo</i>	1891	103,6	19,8	6,6	6.980	20,2	16	487
<i>Vizcaya</i>	1891	103,6	19,8	6,6	6.980	20,2	16	491
<i>Colón</i>	1896	100	18,2	7,8	6.840	19,8	17	567
Destructores								
<i>Plutón</i>	1897	69,8	6,8	3,0	400	28	26	80
<i>Furor</i>	1896	69,8	6,8	3,0	370	28	26	80
TOTALES					28.280			2.261

Fuentes: WILSON, H. W.: *The Downfall of Spain*. Boston, 1990.

Tabla 2

CARACTERÍSTICAS TÉCNICAS DE LA ESCUADRA NORTEAMERICANA								
Buques	Fecha de terminación	Eslora (metros)	Manga (metros)	Calado (metros)	Desplazamiento (toneladas)	Velocidad máxima (nudos)	Velocidad efectiva (nudos)	Tripulación
Acorazados								
<i>Indiana</i>	1893	106	21	7,3	10.230	16,3	15	571
<i>Oregon</i>	1893	106	21	7,3	10.230	16,2	16	524
<i>Iowa</i>	1896	109	22	7,3	11.300	17,8	14	587
<i>Texas</i>	1892	88	19	7,0	6.300	17,8	15	433
Crucero-acorazado								
<i>Brooklyn</i>	1895	122	19,6	7,3	9.153	22,0	20	552
Mercantes artillados								
<i>Gloucester</i>	1891	62			800		18	93
<i>Vixen</i>					165		12	
TOTALES					48.178			2.760

Fuentes: WILSON, H. W.: *The Downfall of Spain*. Boston, 1990.

GÓMEZ NÚÑEZ, S.: *La Guerra Hispano-Americana*. Madrid, 1899-1902, Tomo 1 («Barcos, cañones y fusiles»).

FONT: PLACER, Gustavo. “La acción naval de Santiago de Cuba: aspectos cuantitativos”. A: *Revista de Historia Naval*. Madrid: Instituto de Historia y Cultura Naval. Año XVI. Núm. 63, 1998, pp. 33-34.

Figura 11: Si bé aquest vaixell no és representatiu del conjunt de l'Armada espanyola finisecular, la seva exposició és conseqüència de la voluntat d'allunyar el relat i la llegenda d'una flota constituïda a partir d'antics vaixells de fusta. En la següent imatge pot copsar-se l'únic cuirassat que tingué Espanya durant el segle XIX: el «*Pelayo*». Amb una eslora de cent cinc metres, disposava de dos canons de 320 mm a proa i popa i dos canons de 280 mm als laterals – un per costat.

FONT: CASTILLO, Alberto. *La Maquinista Terrestre y Marítima, personaje histórico: 1855-1955*. [s.n.]. 1955 impresión, 1955, p. 263.

Figura 12: Imatge del mític acudit del *¡Cu-Cut!* Publicat l'any 1905 va provocar la ira dels militars, els quals varen acabar assaltant la seu de la publicació.

«AL FRONTÓN CONDAL

- ¿Qué se celebra aquí, que hay tanta gente?
- El Banquet de la Victòria.
- ¿De la victoria? Ah, vaya, serán paisanos»

FONT: ANDRÉS, José. *Historia General de España y América: Revolución y Restauración (1868-1931)*. Madrid: Ediciones Rialp, 1981, p. 114.

7

BIBLIOGRAFIA

- ALONSO, Cecilio. “Noticia de «Plana del Lunes», suplemento literario de *El Globo* (1897-1898)”. A: *Anales de Literatura Española*. Alicante: Universidad de Alicante. Núm. 26, 2014, pp. 43-80.
- ÁLVAREZ JUNCO, José. “La nación en duda”. A: PAN-MONTOJO, Juan. *Más se perdió en Cuba. España, 1898 y la crisis de fin de siglo*. Madrid: Alianza, cop., 1998, pp. 405-476.
- *Mater Dolorosa: la idea de España en el siglo XIX*. Madrid: Taurus, cop., 2001.
- ANDRÉS-GALLEGO, José. *Historia General de España y América: Revolución y Restauración (1868-1931)*. Madrid: Ediciones Rialp, 1981.
- *Un 98 distinto: Restauración, Desastre, Regeneracionismo*. Madrid: Universidad Católica de Ávila, cop., 1998.
- AZAÑA, Manuel. “Luis Araquistain: España en el crisol. Un Estado que se disuelve y un pueblo que renace”. A: *La Pluma*. Madrid: [s.n.]. Núm. 10, 1921.
- “¡Todavía el 98!”. A: AZAÑA, Manuel. *Obras completas*. Madrid: Giner. 4 v., 1990, pp. 557-567.
- BALFOUR, Sebastian. *El Fin del imperio español, 1898-1923*. Barcelona: Crítica, cop., 1997.
- “Nuevas y viejas interpretaciones del 98 y de sus consecuencias en España”. A: *XIII Coloquio de historia canario-americano*. Las Palmas de Gran Canaria: Cabildo Insular de Gran Canaria, 1998, pp. 35-42.
- “El 98 y el nacionalismo español”. A: *Imágenes del 98*. Bilbao: Fundación BBVA, 1999, pp. 67-79.
- BERNECKER, Walther. “Del “Desastre de 1898 a la “crisis de fin de siglo”. El cambio de paradigma en la historiografía española sobre la guerra hispano-cubano-americana”. A: SIMSON, Ingrid (ed.). *América en España: Influencias, intereses, imágenes*. Madrid: Iberoamericana, 2007, pp. 117-135.
- BLANCO, Alda. “El fin del imperio español y la generación del 98: nuevas aproximaciones”. A: *Hispanic Research Journal: Iberian and Latin American Studies*. London: Queen Mary and Westfield College. Vol. 4. Núm. 1, 2003.
- BOTTI, Alfonso. “Patria y religión en el 98”. A: *Imágenes del 98*. Bilbao: Fundación BBVA, 1999, pp. 103-116.

- CÁNOVAS, Joaquín. “Identidad nacional y cine español: el genero Chico en el cine mudo español. A propósito de la adaptación cinematográfica de *La Verena de la Paloma* (José Buchs, 1921). A: *Quintana: Revista de estudios do Departamento de Historia da Arte*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela. Núm. 10, 2011, pp. 65-87.
- CASASSAS, Jordi. “Nación y nacionalismo: notas para el estudio comparado del caso catalán en relación al resto de nacionalismos periféricos de España”. A: *Cercles. Revista d'història cultural*. Barcelona: Universitat de Barcelona. Núm. 12, 2009, pp. 8-25.
- CASTILLO, Alberto. *La Maquinista Terrestre y Marítima, personaje histórico: 1855-1955*. [s.n.]. 1955 impresión, 1955.
- COSTA, Joaquín. *Oligarquía y caciquismo como la forma actual de gobierno en España: urgencia y modo de cambiarla*. Introducció de Alberto Gil Novales. Zaragoza: Guara, 1982.
- CRUSELLS, Magi. “Franco, un dictador de película: nuevas aportaciones a *Raza*”. A: CAMARERO, Gloria (coord.). *Vidas de cine: el biopic como género cinematográfico*. Madrid: T & B Editores, 2011, pp. 239-284.
- CRUZ, Rafael. “La derrota y el ejército”. A: *Memoria del 98: [de la guerra de Cuba a la Semana Trágica]*. Madrid: El País, cop., 1997.
- DARDÉ, Carlos [et. al.]. *Imágenes y ensayos del 98*. Pròleg de Raymond Carr. Valencia: Fundació Cañada Blanch, 1998.
- DE HARO, María Verónica. “Un brindis por España desde el ruedo de la prensa. La corrida patriótica organizada por El Imparcial en 1896”. A: *IC Revista Científica de Información y Comunicación*. Sevilla: Depósito de Investigación Universidad de Sevilla. Núm. 8, 2011, pp. 95-111.
- DE MIGUEL, Amando & LUCIANO, Roberto. *El Final de un siglo de pesimismo, 1898-1998: el estado de ánimo de los españoles*. Barcelona: Planeta, 1998.
- ELIZALDE, María Dolores. “Balance del 98. Un punto de inflexión en la modernización de España o la desdramatización de una derrota”. A: *Historia y política: Ideas, procesos y movimientos sociales*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid. Núm. 3, 2000, pp. 175-206.
- “El 98 desde una perspectiva normalizadora. Reflexión historiográfica de un centenario”. A: *Hispania. Revista española de historia*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Vol. 61. Núm. 208, 2001, pp. 707-736.
- ESPADAS, Manuel. “El interés alemán por Canarias en vísperas de la Primera Guerra Mundial”. A: *Homenaje a Antonio Domínguez Ortiz. Catedrático del Instituto “Beatriz Galindo”*. Madrid: Ministerio de Educación, 1981, pp. 745-756.

- FERNÁNDEZ, Melchor. “Reacción popular ante el Desastre”. A: *Arbor: Ciencia, pensamiento y cultura*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Núm. 36. Deseembre, 1948, pp. 379-397.
- *Historia política de la España contemporánea*. Madrid: Alianza. (1ª ed. 1956). 3 vol., 1969.
- FERNÁNDEZ, Eloy. “Regeneracionismo: los límites de la utopía”. A: JULIÁ, Santos (dir.). *Memoria del 98: [de la guerra de Cuba a la Semana Trágica]*. Madrid: El País, cop., 1997, pp. 213-217.
- *Lucas Mallada y Joaquín Costa*. Zaragoza: Caja de Ahorros de la Inmaculada de Aragón, 1999.
- “Prometeo intelectual: facetas de una personalidad”. A: PEIRÓ, Ignacio (ed.). *Joaquín Costa, el fabricante de ideas*. Zaragoza: Institución «Fernando el Católico», 2012, pp. 39-47.
- FERRER, Jesús. *Manuel Azaña: una pasión intelectual*. Pròleg de Juan Marichal. Barcelona: Anthropos, 1991.
- FITÉ, Vital. *Las Desdichas de la patria*. Madrid: Imprenta de Enrique Rojas, 1899.
- FONTANA, Josep (dir.) & VILLARES, Ramón (dir.). *Historia de España. Restauración y Dictadura*. Barcelona: Crítica/Marcial Pons, cop. Vol. 7, 2009.
- FORCADELL, Carlos. “La escritura y la política”. A: PEIRÓ, Ignacio (ed.). *Joaquín Costa, el fabricante de ideas*. Zaragoza: Institución «Fernando el Católico», 2012, pp. 87-99.
- FRANCOS, José. *El Año de la derrota, 1898: [de las memorias de un gacetillero]*. Madrid: Compañía Ibero-Americana de Publicaciones, cop., 1930.
- FRAILE, Pedro. “¿Fue realmente un desastre?”. A: JULIÁ, Santos (dir.). *Memoria del 98: [de la guerra de Cuba a la Semana Trágica]*. Madrid: El País, cop., 1997, pp. 203-205.
- FUSI, Juan Pablo & PALAFOX, Jordi. *España: 1808-1996. El desafío de la modernidad*. Madrid: Espasa Calpe, 1997.
- & NIÑO, Antonio. *Vísperas del 98: orígenes y antecedentes de la crisis del 98*. Madrid: Biblioteca Nueva, cop., 1997.
- “El legado del 98”. A: DARDÉ, Carlos [et. al.]. *Imágenes y ensayos del 98*. Pròleg de Raymond Carr. Valencia: Fundación Cañada Blanch, 1998, pp. 289-302.
- “El Estado español en el fin de siglo ¿era normal en relación con Euorpa?”. A: JULIÁ, Santos (coord.). *Debates en torno al 98: estado, sociedad y política*. Madrid: Comunidad de Madrid, 1998.

- GALINDO, Santiago. *El 98 de los que fueron a la guerra*. Madrid: Editorial Nacional, 1952.
- GARCÍA, José María. “El Parlamento ante el Desastre”. A: *Arbor: Ciencia, pensamiento y cultura*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Núm. 36. Diciembre, 1948, pp. 399-416.
- GARCÍA, Miguel Ángel. “Cómo enseñar los clásicos. Fundamentos (azorinianos) para la docencia de la literatura española”. A: *Monteagudo: Revista de literatura española, hispanoamericana y teoría de la literatura*. Murcia: Universidad de Murcia. Núm. 20, 2015, pp. 135-159.
- GIL, Carlos. “Miradas sobre el «Desastre». Aproximación a cien años de historia del noventa y ocho”. A: *Brocar. Cuadernos de Investigación Histórica*. La Rioja: Universidad de La Rioja. Núm. 21, 1998, pp. 391-404.
- GÓMEZ, Antonio. “La economía española a caballo de dos siglos”. A: *Imágenes del 98*. Bilbao: Fundación BBVA, 1999, pp. 81-103.
- GONZÁLEZ, Pedro Carlos. “Las derechas españolas ante la crisis del 98”. A: *Studia Histórica. Historia contemporánea*. Salamanca: Universidad de Salamanca. Núm. 15, 1997, pp. 193-219.
- GONZÁLEZ, Carmen. “Historiografía hispano-cubana y perspectivas analíticas del 98: crisis del Estado Español”. A: *Anales de Historia Contemporánea*. Murcia: Universidad de Murcia. Núm. 14, 1998, pp. 17-31.
- GULLÓN, Ricardo. *La invención del 98 y otros ensayos*. Madrid: Gredos, 1969.
- HERNÁNDEZ, Elena. “En torno a un centenario y su historiografía: la Restauración, la política colonial española y el desastre del 98”. A: Ruiz, Miguel Ángel (coord.) & Frías, Carmen (coord.). *Nuevas tendencias historiográficas e historia local en España: actas del II Congreso de Historia Local de Aragón*. Huesca: Instituto de Estudios Altoaragoneses, 2001, pp. 515-534.
- “La historiografía más reciente sobre el ‘98”. A: *Iberoamericana. América Latina-España-Portugal. Ensayos sobre letras, historia y sociedad*. Berlín-Frankfurt: Instituto Ibero-Americano de Berlín. Vol. 5, 2002, pp. 213-222.
- HERR, Richard. “La guerra del 98 vista en un marco universal”. A: *Imágenes del 98*. Bilbao: Fundación BBVA, 1999, pp. 31-48.
- IGLESIAS, Carmen. “Un 98 sin llanto. España con pulso”. A: *Imágenes del 98*. Bilbao: Fundación BBVA, 1999, pp. 21-31.

- INMAN, Edward. “El concepto de la “Generación de 1898” y la historiografía literaria”. A: VILANOVA, Antonio (coord.). *Actas del X Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas*. Barcelona: Promociones y Publicaciones Universitarias. Vol. 2, 1992, pp. 1761-1770.
- “El transfondo intelectual del 98”. A: DARDÉ, Carlos [et. al.]. *Imágenes y ensayos del 98*. Pròleg de Raymond Carr. Valencia: Fundación Cañada Blanch, 1998, pp. 117-150.
- ISERN, Damián. *Del desastre nacional y sus causas*. Madrid: Imprenta de la viuda de M.Minuesa de los Rios, 1899.
- JULIÁ, Santos (coord.). *Debates en torno al 98: estado, sociedad y política*. Madrid: Comunidad de Madrid, 1998.
- LAÍN, Pedro. *La Generación del noventa y ocho*. Madrid: [s.n.], 1945.
- “La Generación del 98 y el problema de España”. A: *Arbor: Ciencia, pensamiento y cultura*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Núm. 36. Diciembre, 1948, pp. 417-458
- & SECO, Carlos. *España en 1898: las claves del desastre*. Barcelona: Galaxia Gutenberg, 1998.
- LLORENS, Jordi. “El catalanisme: de les Bases de Manresa a la fundació de la Lliga Regionalista”. A: *La Resposta Catalana a la crisi i la pèrdua colonial de 1898*. Barcelona: Generalitat de Catalunya; Editorial 92, 1998, pp. 29-40.
- MACÍAS, Ricardo. *El Problema nacional: hechos, causas y remedios*. Introducció i notes: Fermín Solana. Madrid: Seminarios y Ediciones, cop., 1972.
- MALUQUER, Jordi. “Los economistas españoles ante la crisis del 98”. A: *Revista de historia industrial*. Barcelona: Universitat de Barcelona. Núm. 12, 1997, pp. 11-39.
- “El impacto de las guerras coloniales de fin de siglo sobre la economía española”. A: TEDDE, Pedro. *Economía y Colonias en la España del 98*. Madrid: Síntesis, 1999, pp. 102-121.
- MARCO, José María. “La invención del 98”. A: *Imágenes del 98*. Bilbao: Fundación BBVA, 1999, pp. 125-142.
- “El nacionalismo español de Manuel Azaña”. A: *Cuadernos de pensamiento político*. Madrid: Fundación para el Análisis y los Estudios Sociales. Núm. 30. Abril-Juny, 2011, pp. 41-54.
- MARTÍN, Santiago. “El genero Chico como modelo del pequeño formato”. A: *Cuadernos del Ateneo*. Santa Cruz de Tenerife: Ateneo de La Laguna. Núm. 21, 2006, pp. 13-16.

- MAURA, Gabriel. *Historia crítica del reinado de Don Alfonso XIII durante su minoridad bajo la regencia de su madre Doña María Cristina de Austria*. Barcelona: Montaner y Simón. 2 vol, 1919.
- MOLERO, Clara María. “El Desastre del 98 en la literatura”. A: MARÍA, Sara (ed.). *El español, puente de comunicación. Actas del XXXIX Congreso Internacional de la Asociación Europea de Profesores de Español*. Madrid: Asociación Europea de Profesores de Español, 2004, pp. 217-231.
- MONTERO, José. *El drama de la verdad en Manuel Azaña*. Sevilla: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Sevilla, DL., 1979.
- NAVARRA, Andreu. *El Regeneracionismo: la continuidad reformista*. Madrid: Cátedra, 2015.
- NICOLÁS, María Encarna. “Crisis y añoranza del Imperio durante el franquismo: la presión de la memoria”. A: *Anales de Historia Contemporánea*. Murcia: Universidad de Murcia. Núm. 14, 1998, pp. 33-45.
- ORTEGA, José. “Educación nacional, internacional y regional en Joaquín Costa”. A: *Historia de la educación: Revista interuniversitaria*. Salamanca: Universidad de Salamanca. Núm. 1, 1982, pp. 67-82.
- OTERO, Luís Enrique. “Realidad y mito del 98: Las distorsiones de la percepción. Ciencia y pensamiento en España (1875-1923)”. A: CAYUELA, José (coord.). *Un siglo de España. Centenario, 1898-1998*. Cuenca: Universidad de Castilla La Mancha, 1998, pp. 527-552.
- PAN-MONTOJO, Juan. “La repatriación”. A: *Memoria del 98: [de la guerra de Cuba a la Semana Trágica]*. Madrid: El País, cop., 1997, p. 191.
- (coord.). *Más se perdió en Cuba: España, 1898 y la crisis de fin de siglo*. Madrid: Alianza, cop., 1998.
- PEREIRA, Juan Carlos. “La política exterior de España: crisis, aislamiento y neutralidad”. A: NUÑEZ, Mirta (dir.). *El día después. España y sus excolonias tras el “Desastre” del 98*. Madrid: Argés, 1998, pp. 11-40.
- PÉREZ, Manuel. “Después del 98”. A: JULIÁ, Santos (dir.). *Memoria del 98: [de la guerra de Cuba a la Semana Trágica]*. Madrid: El País, cop., 1997, pp. 180-189.
- “La sociedad española, la guerra y la derrota”. A: PAN-MONTOJO, Juan. *Más se perdió en Cuba. España, 1898 y la crisis de fin de siglo*. Madrid: Alianza, cop., 1998, pp. 91-150.
- PIZARROSO, Alejandro. “Guerra, Cine e Historia. La guerra de 1898 en el cine”. A: *Historia y comunicación social*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid. Núm. 3, 1998, pp. 143-162.

- PLACER, Gustavo. “La acción naval de Santiago de Cuba: aspectos cuantitativos”. A: *Revista de Historia Naval*. Madrid: Instituto de Historia y Cultura Naval. Año XVI. Núm. 63, 1998, pp. 33-34.
- PRO, Juan. “La política en tiempos del Desastre”. A: PAN-MONTOJO, Juan (coord.). *Más se perdió en Cuba: España, 1898 y la crisis de fin de siglo*. Madrid: Alianza, cop., 1998, pp. 151-260.
- PUELL, Fernando. “Cara y cruz del Desastre militar”. A: *Imágenes y ensayos del 98*. Valencia: Fundación Cañada Blanch, 1998, pp. 75-116.
- RAMÍREZ, Pablo. “Pedro Gómez de la Serna y Damián Isern. Dos baleares en la Real Academia de Ciencias Morales y Políticas”. A: *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d’Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*. Palma: Acadèmia Mallorquina d’Estudis Genealògics. Núm. 24, 2014, pp. 127-143.
- RODRÍGUEZ, Agustín Ramón. “Política naval europea a comienzos del siglo XX”. A: *Política española y política naval tres el Desastre (1900-1914)*. Madrid: Instituto de Historia y cultura naval. Núm. 15, 1991, pp. 23-38.
- *El Desastre naval de 1898*. Madrid: Arco Libros, cop., 1997
- RÍOS, Jerónimo. “Azaña, Ortega y la idea de nación española durante la Segunda República”. A: *Revista de Historia Autónoma*. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid. Núm. 9, 2016, pp. 105-125.
- SÁIZ, M.ª Dolores. “1898. El día después a través de la prensa madrileña”. A: NUÑEZ, Mirta (dir.). *El día después. España y sus excolonias tras el “Desastre” del 98*. Madrid: Argés, 1998, pp. 123-132.
- SÁNCHEZ, Glicerio. “El regeneracionismo de los republicanos federales”. A: *Anales de Historia Contemporánea*. Alacant: Universitat d’Alacant. Núm. 5, 1986, pp. 261-276.
- SÁNCHEZ, Fernando. “1898. Guerra en las colonias y crisis social en España”. A: *Anales de Historia Contemporánea*. Murcia: Universidad de Murcia. Núm. 14, 1998, pp. 179-193.
- SERRANO, Carlos. “Conciencia de la crisis, conciencias en crisis”. A: PAN-MONTOJO, Juan (coord.). *Más se perdió en Cuba: España, 1898 y la crisis de fin de siglo*. Madrid: Alianza, cop., 1998, pp. 335-404.
- SERRANO, Laura. “El reformismo social republicano en el pensamiento de Ricardo Macías Picavea”. A: *Investigaciones históricas: Época Moderna y Contemporánea*. Valladolid: Universidad de Valladolid. Núm. 19, 1999, pp. 179-196.
- SERRANO, Jose María. “Joaquín Costa en el universo intelectual de la Restauración”. A: VICENTE, Guillermo (coord.). *El renacimiento ideal. La pedagogía en acción de Joaquín Costa*. Zaragoza: Institución «Fernando el Católico», 2014, pp. 109-117.

SEVILLANO, Francisco. “El «mito del 98» en la cultura española”. A: *Pasado y memoria: Revista de Historia Contemporánea*. Alicante: Universidad de Alicante. Núm. 3, 2004, pp. 195-208.

SILIÓ, César. *Problemas del día*. Madrid: Librería de Victoriano Suárez, 1900.

SCHMIDT, Christopher. “Imperio y crisis colonial”. A: PAN-MONTOJO, Juan. *Más se perdió en Cuba. España, 1898 y la crisis de fin de siglo*. Madrid: Alianza, cop., 1998, pp. 31-90.

SOLAR, David. “Una guerra por encima de las posibilidades españolas”. A: *Historia y comunicación social*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid. Núm. 3, 1998, pp. 239-262.

VARELA, José. “Del Desastre y sus consecuencias”. A: DARDÉ, Carlos [et. Al]. *Imágenes y ensayos del 98*. Pròleg de Raymond Carr. València: Fundación Cañada Blanch, 1998, pp. 253-288.

WEBGRAFÍA

BIBLIOTECA DIGITAL DE CASTILLA Y LEÓN. *Programa oficial de la corrida patriótica (1898)*. [en línea]. Valladolid: Junta de Castilla y León. 2011. [consultat el 9/05/2019]. Disponible a: <<<http://bibliotecadigital.jcyl.es/es/consulta/registro.cmd?id=16643>>>.

FILMOTECA ESPAÑOLA. *Raza*. [en línea]. Madrid: Radio Televisión Española. [consultat el 1/06/2019]. Disponible a: <<<http://www.rtve.es/alacarta/videos/filmoteca/raza-1941/3336985/>>>

FILMOGRAFIA

Raza. Dirigida per José Luis Sáenz de Heredia. [enregistrament de vídeo]. Madrid: Cancillería del Consejo de la Hispanidad, 1941.